

UNIVERZITET U SARAJEVU
FILOZOFSKI FAKULTET
KATEDRA ZA HISTORIJU UMJETNOSTI

**Osmanska arhitektura Jugozapadne Hercegovine,
dalmatinskog zaleđa i Dalmacije**
Završni magistarski rad

Mentor:

doc.dr. Haris Dervišević

Student:

Lamija Hadžalić

Sarajevo, 2020.

SADRŽAJ

UVOD	4
1. PODKUPOLNE DŽAMIJE	8
1.2. Džamija i mekteb na Žabljaku	8
1.2.1. Livanjske džamije	12
1.2.2. Džamija Klis.....	14
1.2.3. Drniš Džamija Halil Hodže	16
1.3. Džamije s četverovodnim krovom.....	18
1.3.1. Krehića džamija na Prilazu (Ženska džamija)	18
1.3.2. Ali-bega Kapetanovića džamija u Vitini	20
1.3.3. Nesuh-age Vučjakovića džamija i mekteb na gradu.....	21
1.3.4. Džamija na Gožulju	23
1.3.5. Džamije Gabele	25
1.4. Minaret u Drnišu	27
1.4.1. Pravoslavna i katolička crkva i samostan	29
1.4.2. Pravoslavna crkva svetog Arhanegela Mihajla i škola Ljubuški.....	29
1.4.3. Samostan svetog Ante Padovanskog u Ljubuškom.....	30
1.4.4. Samostan Makarska, Zaostrog i Živogošće.....	32
2. FORTIFIKACIONI OBJEKTI	33
2.1. Stari grad Ljubuški	33
2.1.1 Kula Herceg Stjepana Kosače.....	33
2.2. Gabela (Stari i Novi grad)	38
2.3. Novi grad u Gabeli.....	40
2.4. Đerzelezova kula.....	41
2.5. Livno.....	41

2.6. Kula Norinska u Metkoviću.....	43
2.7. Makarska.....	45
2.7.1. Utvrda Vrtar.....	48
2.7.2. Harem.....	49
2.8. Kule u Podaci, Gradcu i Drveniku.....	50
2.9. Kula Jankovića.....	51
3. FORTIFIKACIONI STAMBENI OBJEKTI.....	53
3.1. Lalića Kula s dvorima	53
3.2. Kapetanovića dvoarac s kulom u Vitini	55
4. TRGOVAČKI OBJEKTI	60
4.1. Maškovića Han u Vrani.....	60
5. OBJEKTI ZA VODU I NA VODI	62
5.1. Česma na Klisu	62
5.2. Most u Dumanu u Livnu	63
ZAKLJUČAK	64
POPIS VIZUALNE GRAĐE	66

BIBLIOGRAFIJA 71

INTERNET IZVORI 74

UVOD

Nakon pada Konstantinopolja 1453. godine postalo je očigledno da se Osmanske aspiracije za širenjem teritorija neće zaustaviti i bilo je za očekivati skori pad srednjovjekovnog Bosanskog kraljevstva koje se našlo na trasi osmanskih osvajačkih pohoda. Zvaničan pad Bosne desio se 1462. godine, dok je Hercegovine pod Osmansku vlast došla 1482. godine, odnosno osvajanjem Herceg Novog. Istini za volju, čini se da se već sa smrću hercega Stjepan Kosače, maja 1466. godine, mogao nazrijeti kraj samostalnosti Hercegovine – Osmanlije su redom zauzimale naselja u istočnoj Hercegovini, Stolac 1465. godine, Blagaj 1466. godine, Mostar 1488. godine, Počitelj 1477. godine, itd (...). Prodori prema jugozapadnim dijelovima Hercegovine tekli su istim intenzitetom, a nekadašnje jake srednjovjekovne fortifikacije nisu se mogle oduprijeti pred osvajačkim naletom Osmanlija, te su tako skoro istovremeno bili zauzeti Ljubuški i Livno.

Zauzimanje Ljubuškog otvorilo je veći apetit za ekspanzijom teritorija prema dalmatinskom zaleđu i Dalmaciji. Tijekom sedme decenije 15. stoljeća biva osvojena Vrgorska krajina sa sjedištem u Vrgorcu, a dvije decenije poslije biva zauzeta Imotska krajina. Kretanje osmanske vojske proširilo se na dalmatinsku obalu i priobalje, točnije područje Makarske i njene okoline 1498. godine.

Kada je početkom narednog stoljeća veći dio jugozapadne Hercegovine zauzet, Osmanlije su uozbiljile administrativnu organizaciju tog prostora osnivanjem Kliškom sandžaka sa sjedištem u Klisu 1537. godine, dok je istinsko središte sandžaka bilo Livno. Osnivanje sandžaka imalo je i strateški značaj, jer su uskoci iz Klisa i Senja stalno vršili upade na tek osvojene osmanske teritorije. Želja za povrat posjeda urodila je plodom te je Klis osvojen od strane uskoka 1596. godine, nakon više od jednog stoljeća pod Osmanlijama.

Nakon neuspjela osvajanja Beča 1683. godine, shvatilo se da je dominaciji sultana na bojnopolju došao kraj što je dalo poleta svojevrsnoj rekonkvisti, pa tako senjski biskup Sebastijan Glaveljić u svom ljetopisu *Licae et Corbavie* iz 1696. godine kaže da je sreo 1.700 odraslih muškaraca koji su nekada ispovijedali islam. Najpoznatija bitka u dalmatinskom zaleđu, u kojoj su Osmanlije poražene, desila se pod Sinjem 1715. godine. Tom prilikom je bosanski namjesnik, Mustafa-paša Čelić, doživio veliki poraz. Kao sjećanje na pobjedu nad Osmanlijama od tada se održava viteška igra poznata kao Sinjska alka.

Požarevačkim mirom iz 1718. godine između Osmanskog Carstva te Habsburške Monarhije i Mletačke Republike s druge strane učvrstilo je osim mira i granicu između Bosne i Hercegovine te Hrvatske, koja je u velikoj umjeri ostala nepromijenjena do danas. Stalni sukobi na pograničnom pojasu tijekom narednih stoljeća nisu doveli do većih političkih pomjeranja, te je tako ostatak jugozapadne Hercegovine kraj 19. stoljeća dočekao pod vlašću sultana.

Povijest jugozapadne Hercegovine, dalmatinskog zaleđa i Dalmacije može se promatrati kroz političku prizmu, ali također ne smije biti zapostavljena ni njena kulturološka dimenzija. Premda se na prvi pogled ne nazire homogenost čini se da je bolje pozvati se na povijesna vrela. „Usta su joj slađa no moj med / Vaša je golubica ljepšeg stasa i uzrasta no moj konj“ najstariji je poznati tekst sevdalinke, čije riječi je izgovorio Adil iz Klisa, a uputio ih Mariji Vornić iz Splita 1574. godine. Ova sevdalinka zapisana je na rubu izvještaja splitskog kneza, ali je bez obzira na to vrijedan dokaz o povezanosti spomenutog područja. Dakako da su od ovih poznatije riječi „šta se bijeli na gori zelenoj“ s početka Hasanaginice, bošnjačke balade, čiji nastanak se smješta u Imotsku krajinu polovinom 17. stoljeća. Sevdalinka, kao urbana narodna pjesma, samo je jedan od pokazatelja da je riječ o nedjeljivom kulturnom prostoru.

Sjećanje na izgubljeno osmansko naslijeđe osvjedočeno je na prikazima veduta gradova s munarama i džamijama, utvrdama i kulama, što su nastale tijekom osmanskog prisustva. Oni manje upućeni iznenadiće se da vide Vrgorac, Vranu, Imotski, Nadin s munarama. Nazivi pojedinih naselja pomažu u rekognosciranju osmanskog sloja, kao što su sela u imotskoj krajini Buljubašići, Ivanbegovina, Arambašići, Okmadžići, Begovići, Kasaba, itd.

Relativno brzi razvoj gospodarstva za osmanskog perioda poticao je osnivanje novih naselja, ali i dogradnje na postojećim. Urbanizacija u ranom osmanskome razdoblju oslanjala se na zatečenu srednjovjekovnu arhitekturu, a potom se javljaju objekti građeni u duhu osmanske arhitekture.

U središtu ovog rada su odabrani sakralni i fortifikacijski osmanski arhitektonski objekti Jugozapadne Hercegovine, dalmatinskog zaleđa i Dalmacije o kojima se dakako pisalo, ali najčešće fragmentarno. O osmanskoj arhitektonskoj baštini ove regije kao jedinstvene cjeline prvi je pisao Hivzija Hasandedić, a pod tim podrazumijevamo njegovu neiscrpu studiju *Muslimanska baština Bošnjaka II : Herceg-Novi i okolina, Vrgorac i okolina, Imotska krajina, Makarsko primorje, Zapadna Hercegovina*. U skromnom uvodu svoje monografije Hasandedić navodi da je njegova želja podsjetiti na „brojne i veoma vrijedne tragove [sic! muslimanske baštine], koja je nastala za turske uprave, a nestala i potpuno uništena za vrijeme mletačke

vlasti“. Kada se govori o osmanskome naslijeđu nezaobilazno ime je Hamdije Kreševljakovića koji je s Hamdijom Kapidžićem zaslužan za tekst *Stari hercegovački gradovi* u kojem autori žele dati „mali doprinos proučavanju bosanske prošlosti“ (iz uvoda *Stari bosanski gradovi*). Ovaj esej, kako i sami autori tvrde, nema tendenciju monografskog prikazivanja prošlosti gradova, već dati osnovne informacije o odabranim. Jezgrovit po informacijama koje donosi, tekst je iznimno važan zbog ozbiljnosti referenci na koje se poziva. Jedan od prvih koji je uvidio međusobnu povijesno-kulturnu spregu Hercegovine i Dalmacije je Seid Mustafa Traljić, nekadašnji istraživač pri Institutu za povijesne znanosti Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti u Zadru, a potom i predavač na Filozofskom fakultetu u Zadru. Za potrebe ovog rada korišten je Traljićev *Drniš šesnaestoga i sedamnaestoga stoljeća* u kojima autor koristeći se primarnim izvorima daje izuzetno vrijedne podatke o ovom gradu dalmatinskog zaleđa. *Tragovi osmanske kulture u Hrvatskoj* je, kako joj samo ime govori, monografija o povijesti kulturne baštine Osmanlija, koju zajedno potpisuju Anđelko Vlašić i Oğuz Aydemir. Iako nije izričito kazano, čini se da je za pisanje ove knjige zaslužniji Vlašić, po vokaciji povjesničar osmanskog razdoblja, dok je populistički otklon monografiji najvjerojatnije Aydemirova sugestija. Miješanje znanstvenog i popularnog diskursa nije baš najzahvalnije, pa su se na nekoliko mjesta potkrale povijesne greške, ali bez obzira na sve, ovaj projekt je neupitno važan za razumijevanje osmanskog doprinosa kulturnom diverzitetu Hrvatske. Ne umanjujući značaj ranije spomenutih, najveći doprinos osmanskoj umjetnosti i arhitekturi Hrvatske, a samim tim Dalmacije i dalmatinskog zaleđa, dala je obimna studija *Islamska arhitektura i umjetnost u Hrvatskoj* iza koje stoje Zlatko Karač i Alen Žunić. Kako su oba autora arhitekti ova knjiga najviše govori o povijesti arhitekture i povijesti urbanizma osmanskog razdoblja, a ozbiljnošću, akribičnošću, kao i obimom tematskih cjelina do sada je dala najpotpuniju sliku osmanskog kulturnog sloja.

Na tragu navedenih autora, njihova pera, u ovom radu će se pokušati dokazati da je Hercegovina u određenom trenutku s dalmatinskim zaleđem i Dalmacijom živjela zajedničku arhitektonsku povijest - cilj ovog rada je pokazati homogenost osmanskog arhitektonskog naslijeđa na spomenutom teritoriju. Dakako da je nekada ovo područje bilo podijeljeno na sandžake, kasnije na kapetanije, ono je tijekom nekoliko stoljeća pripadalo zajedničkom umjetničkom toku, koje upravo zbog toga ne bi trebalo promatrati kao zasebne cjeline. U radu ćemo se služiti povijesnoumjetničkom metodologijom - stilskom i formalnom analizom, povijesnim metodama u dataciji određenih građevina, te uobičajenim znanstvenim metodama indukcije, redukcije, kompilacije, te komparativnom metodom. Nakon uvoda slijedi predstavljanje osmanskih

arhitektonskih objekta koji su se očuvali u cijelosti ili fragmentima (u Ljubuškom, Livnu, Gabeli, Kuli Norinskoj, Makarskoj, Podacama, Gradcu, Drveniku, Zaostrogu, Živogošću, Klisu, Vrani, Drnišu i Islamu Grčkom), potom slijedi *Zaključak*, *Popis vizualne građe* i *Bibliografija*.

1. PODKUPOLNE DŽAMIJE

Dolazak Osmanlija na područje srednjovjekovne Bosne mijenja se ne samo politička nego i kulturna stvarnost ovog podneblja. Ekonomija i trgovina su podsticali osnivanje većeg broja gradova. Tokom procesa islamizacije gradovi su imali značajnu ulogu. Urbanizacija je imala svoj tok, koji se oslanjao na srednjovjekovnu arhitekturu baziranu na utvrđenjima. Pored ekonomskih i socijalnih, Bosna i Hercegovina i Hrvatska počinju prolaziti kroz brojne arhitektonske i umjetničke faze razvoja. Arhitektura osmanskog razdoblja je u cjelini specifična i drugačija od ostalih. Osmanski graditelji su postigli najviši stupanj arhitekture u islamskim zemljama. Koristili tehnike izgradnje kojim su uspjevali napraviti savršen sklad između unutrašnjeg i vanjskog prostora. Posebnu pažnju su posvećivali arhitektonskom izražaju, koji se isticao u izgradnji lukova, kupola, polukupola i stubova. Džamije koje se grade na ovom geografskom području imaju drugačije stilske osobine od onih koje su građene u drugim urbanim centrima.

1.2. Džamija i mekteb na Žabljaku

Druga džamija po starini u Ljubuškom je Džamija na Žabljaku i smještena je na visini brda Buterovica. Sagradio ju je od tesanog kamena hadži Muhamed polovinom 17. stoljeća. Džamija uz dvorište ima harem,¹ te nadograđenu munaru. Mimber je građen je od tesanog kamena i lijepo je uklopljen u interijer džamije, što naslućuje da je riječ o iskusnim graditeljima i majstorima. Na mahfil, koji stoji na dva kamena stupa, ulazi se uz stepenice sa sofa.²

¹ Ibid, 106.

² Ibid.

Ilustracija 1: *Džamija na Žabljaku, 17. stoljeće, Ljubuški*

Žabljačka džamija smatra se da je bila podkupalna i ona je prema nekim odlikama dosta slična što se tiče te rustične kupole, možemo pronaći sličnost s Drniškim kupolnim džamijama. I stilskim karakteristikama i kod Žabljačke i kod Drniške džamije one su građene u neposrednoj blizini fortifikacijskog objekta, a to možemo dovesti u vezu s arhitektima koji su radili na njima.

Ljubuški je bio istureniji dolje prema Hrvatskoj i Žabljačka i Drniška džamija dosta su rustične, nema mogo prozorskih otvora jer arhitekti koji su djelovali čini se da su isti oni arhitekti koji su radili na fortifikaciji.

Džamija je u prošlosti bila oštećena uslijed različitih elementarnih nepogoda. S gornje strane džamije nalazi se prostrani harem u kom su sve do konca osmanske vlasti sahranjivali muslimani Ljubuškog. U neposrednoj blizini džamije je izvor vode Đuluša, koja prema narodnoj predaji ima ljekovita svojstva i liječi različite bolesti, što je privlačilo brojne putnike u Ljubuški i ovu mahalalu.

Ilustracija 2: *Unutrašnje dvorište džamije na Žabljaku, 17. stoljeće, Ljubuški*

Iznad džamijskih prozora nalazi se kaligrafija u jednostavnom sulus pismu koje je načinio istaknuti slikar Hamo Ibrulj (1946.-2008.), rodom iz Ljubuškog. Najvjerojatnije da je kaligrafske kompozicije Ibrulj ispisao 80-tih godina prošlog stoljeća po povrtaku sa studijskog putovanja iz Pariza.

Ilustracija 3: *Detalj na prozoru Žabljačke džamije, 20. stoljeće, Ljubuški.*

1.2.1. Livanjske džamije

Livno je nekada imalo pet potkupolnih džamija, što ne govori samo o važnosti Livna kao političkog, već kao i značajnog kulturnog središta jugozapadne Hercegovine. Jedini grad s većim brojem potkupolnih džamija bilo je Sarajevo. Livno se istaknulo i svojim geografskim položajem jer se nalazi u sjedištu Kliškog sandžaka. Iz navedenih razloga i ekonomskih prilika u ovom gradu imamo veliki broj sakralnih objekata. Livno se u ovom razdoblju nakon Sarajeva nameće kao epicentar svih zbivanja i gradnje.

Džamija Ahmeta Dukatarara je arhitektonski najkompleksnija i izgrađena je u periodu između 1562. i 1574. godine na prirodnoj strmoj glavici čije se tri strane spuštaju prema rijeci Bistrici. U svom *Putopisu* Evlija Čelebi daje škrt podatke za ovaj objekt, te navodi je tvrdo zidan.³ Ovoj opasci Čelebije svjedočimo i danas, jer je primjetno da je džamija zidana od kamena krečnjaka, dosta pravilnim klesancima različitih veličina. Vanjština džamija nije obložena malterom što je prema običaju osmanske arhitekture. Kubus građevine je nizak i završen jednostavno profiliranim vijencem.⁴

Redu potkupolnih džamija Livna pripadaju Lala-pašina i Balaguša džamija. Prvu je dao sagraditi Mustafa Lala-paša 1577. godine. Skromnost u dimenzijama doprinijela je blagoj neskladnosti u proporcijama, ali i do određenih pitanja o porijeklu graditelja. Može se pretpostaviti da su majstori došli iz Mostara, ne baš toliko vični u proporcionisanju, ali ipak s bogatim iskustvom u arhitektonskoj dekoraciji što je najočiglednije na šerefetu Lala-pašine džamije. Balaguša džamiju podigao je Bali-aga Lubunčić između 1530. i 1560. godine u starom dijelu Livna, tj. livanjskoj čaršiji. Upravo zbog toga u narodu je poznatija kao Čaršijska džamija.

Prema dimenzijama livanjskih džamija i po društveno-političkom značaju njihovih utemeljitelja one ne idu u red carskih i vezirskih džamija. Gradili su ih bogati građani Livna čija imena su sačuvana na tarihima i predajom, uz imena džamija i susjednih mahala.⁵

³ Čelebi, *Putopis*, 138- 139.

³ Firduz, *Livno od najstarijih vremena do 1787*, 177.

⁴ Husref Redžić, „Restauratorsko-konzervatorski radovi na "Glavici" džamiji u Livnu“, u: *Naše starine*, X, (Sarajevo, 1965.), 99-104.

⁵ Ibid

Ilustracija 4: *Džamija Hadži Ahmeta Duktara*, 16. stoljeće, Livno

Sve livanjske džamije pripadaju osmanskome tipu jednodijelne džamije s trijemom pokrivenim s tri male kupole. Po načinu proporcioniranja glavnih dijelova građevine: kubusa, tambura, kupole i minareta, one čine posebnu grupu bosanskohercegovačkih džamija pod kupolom. Njih odlikuje dosta nizak tambur, visoka kupola i nizak minaret završen neuobičajeno niskom krovnom konstrukcijom.⁶ Svi dijelovi građevine djeluju kompaktno, a svojim vanjskim izgledom, naglašavaju unutarnji molitveni prostor, kome su podređeni svi drugi dijelovi građevine. Za izgled ovih džamija karakteristično je da se šerefet, minareta nalazi skoro na istoj visini kao tjeme kupole.⁷ Graditelji livanjskih potkupolnih, džamija po svim prilikama su domaći neimari koji su usvojili stilske elemente, ali nisu dostigli majstorstvo njima suvremenih osmanskih arhitekata.⁸ Džamije u Livnu svojim stilskim karakteristikama ogledaju na džamije koje su građene u Mostaru.

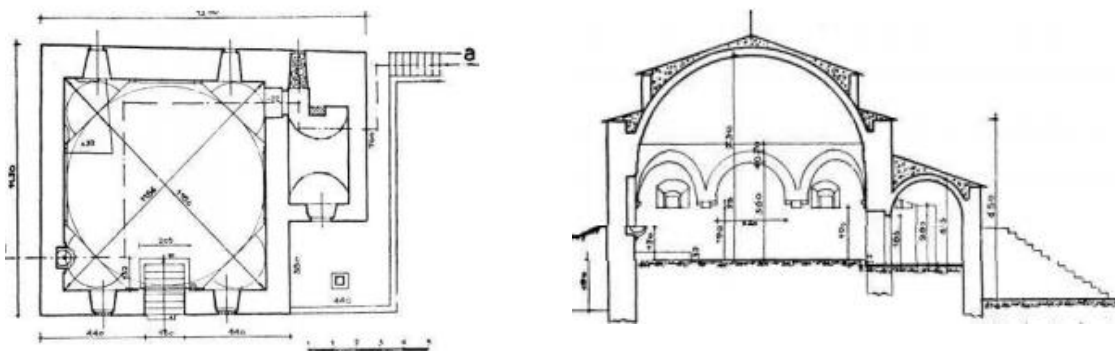
⁶ Ibid

⁷ Ibid

⁸ Ibid

1.2.2. Džamija Klis

Kliška tvrđava, smještena u središnjem dalmatinskom zaleđu, je kroz cijelu povijest imala važno strateško značenje kao utvrda koja je branila pristup Splitu i cijeloj okolici.⁹ Smještena je na strmom i kamenitom brijegu koji dominira klancem između Mosora i Kozjaka, odnosno prolazom iz Solina i Splita prema unutrašnjosti Dalmacije i Bosne.¹⁰ Osmanlije pod vodstvom Murat-bega Tardića osvajaju Klis 1536. godine i ovdje borave više od jednog stoljeća. Godinu poslije osvajanja Murat-beg podiže svoju džamiju, a objekt je naknadno prenamijenjen u crkvu svetog Vida.¹¹ Izuzev džamije Osmanlije su rekonstruirali zatečenu tvrđavu i uz fortifikacionu dodali joj stambenu namjenu.¹² Danas je Klis primjer dobro dokumentiranog grada u kojem je sačuvana džamija i znatan dio osmanskih gradskih fortifikacija.¹³

Ilustracija 5: *Tlocrt i presjek džamije u Klisu*

⁹ Anđelko Vlašić, *Tragovi Osmanske kulture u Hrvatskoj*, (Zagreb: Kaptan Yayicilik/Denziler Kitabevi, 2015.), 145.

¹⁰ Ivan Zdravković, *Izbor građe za proučavanje spomenika islamske arhitekture u Jugoslaviji*, (Beograd, 1964.), 136-137.

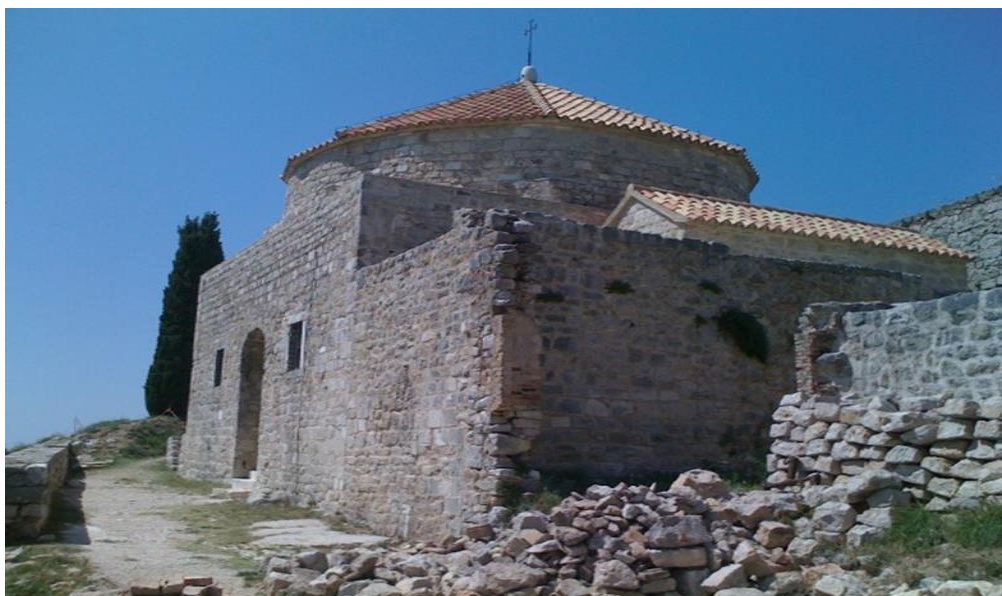
¹¹ Zlatko Karač i Žunić Alen, *Islamska arhitektura i umjetnost u Hrvatskoj : osmanska i suvremena baština = Ottoman and contemporary heritage*, (Zagreb: Arhitektonski fakultet Sveučilišta, 2018.), 51.

¹² Čelebi, *Putopis*, 153.

¹³ Karač i Žunić, *Islamska arhitektura i umjetnost u Hrvatskoj*, 43.

Do danas su u Hrvatskoj sačuvane samo tri osmanske džamije, koje su prenamijene u katoličke crkve i sve pripadaju 16. stoljeću, a jedna od njih je upravo ova u Klisu. Iako je po odlasku Osmanlija objekt adaptiran kako bi služio novoj svrsi, očigledne su osmanske arhitektonske strukture.¹⁴

Džamija Murat-bega Tardića podignuta je na samom vrhu tvrđave. Zidovi objekta u unutrašnjosti su sazidani od neobrađenog kamena, a vanjske strane od tesanog kamena. Ima kvadratičnu osnovu na koji se nadovezuje osmokatni tambur, a kupola je zasvedena poluloptastim svodom. Prelazak iz kvadratnog u kružni plan izveden je pomoću trompi. Tambur je nizak, zbog toga se svjetlost u unutrašnjost probija kroz četiri mala četvrtasta prozora: dva na sjevernoj i dva na južnoj strani. Zbog niskog tambura bez prozora i zbog jednostavne obrade fasada vanjski izgled ne ostavlja tako snažan utisak kao unutrašnji.¹⁵ Osam plitkih lukova poduprtih konzolama u obliku stalaktita se izvija ispod niske i pravilne kupole, što je tipično za osmansku arhitekturu. Munara koja se nalazila na sjevernoj strani srušena je u kasnijem razdoblju. Sam izgled građevine jednostavan je i stoji u uskoj vezi s njenom internom namjenom. Pod je prekriven kamenim kvadratnim pločama novijeg vremena.¹⁶

Ilustracija 6: Džamija na Klisu, 16. stoljeće

¹⁴ Vlašić, *Tragovi Osmanske kulture u Hrvatskoj*, 37.

¹⁵ Zdravković, *Izbor građe za proučavanje spomenika islamske arhitekture u Jugoslaviji*, 146.

¹⁶ Ibid

1.2.3. Drniš Džamija Halil Hodže

Drniš je grad smješten unutrašnjosti Dalmacije kojeg zbog naročitog strateškog položaja Osmanlije ga zauzimaju 1522. godine. Svoj srednjovjekovni značaj Drniš je uspio očuvati i tijekom osmanskog razdoblja, a vremenom dobiva status kasabe s tržnicom, a 1528. godine postaje nahija.¹⁷ Najstari dio Drniša je utvrda koja je „među stanovnicima poznata kao Drniška gradina“.¹⁸

Postojanje fortifikacijskog objekta može se pratiti još iz predosmanskog razdoblja, a s osmanskom vlasti dolazi do dogradnji poput središnjeg tornja i sjeveroistočnog obrambenog zida. Utvrda je imala stalnu osmansku posadu na čelu koje je bio dizdar. Prema svjedočenju Evlije Čelebije u Drnišu je bilo između 200 i 300 kuća, te pet džamija.¹⁹ Unutar tvrđve su se nalazile kule koje su imale stambenu funkciju, odnosno služile su za život uglednika. Do danas nije sačuvana ni jedna kula, ali je poznato kako su na širem području Drniša postojale tri: kula Ali-bega Plavše, kula Jusuf-age Drnišlića i kula obitelji Terzibalić.²⁰ Kula obitelji Terzibalić nalazila se ispred vrata Drniške tvrđave, ali kako je u slučaju napada mogla poslužiti napadačima kao uporište predstavljala je potencijalnu opasnost,²¹ je porta je iz preventivnih razloga naredila Kliškom sandžakbegu njeno rušenje što se čita iz izvješća od 10.05.1565. godine.

Između 1605. i 1620. godine podignuta je džamija Halil-hodže u Drnišu.²² Uzimajući u obzir njen oblik, džamija pripada jednodobnim potkupolnim džamijama koje su „sastavljene od čistih geometrijskih oblika: kocke, polulopte, valjka, prizme i kupe.“²³

¹⁷ Vlašić, *Tragovi Osmanske kulture u Hrvatskoj*, 132.

¹⁸ Ibid

¹⁹ Ibid

²⁰ Kornelija Jurin Starčević, „Osmanski Drniš: popisni defteri, narativna vrela i arheološki ostatci kao izvori za (re)interpretaciju osmanske historije u današnjoj Dalmaciji“, u: *Prilozi za orijentalnu filologiju*, vol. 64, (Sarajevo: Orijentalni institut, 2012.), 217.

²¹ Ibid, 229.

²² Krešimir Kužić, „Sudbina kršćanskih i islamskih bogomolja na prosotru Dalmatinske zagore od 1415. do 1717. godine“, u: *Zagora između stočarsko-ratarske tradicije te procesa litoralizacije i globalizacije*, ur. Mate Matas i Josip Faričić, (Zadar: Sveučilište; Split: Kulturni sabor Zagore : Matica hrvatska, 2011.), 363.

²³ Husref Redžić, *Islamska umjetnost*, (Beograd: Jugoslavija; Zagreb: Spektar; Mostar: Prva književna komuna, 1982.), 53

Ilustracija 7: *Džamija Halil-hodže, 16-17.stoljeće, Drniš*

Na molitveni prostor, oblika kocka, naslanja se oktogonalni tambur koji završava piramidalnim krovom. Na sjevernom pročelju zazidana su dva prozora džamije, koji imaju vitičaste lukove na u plitkom reljefu. U gornjoj razini sjevernog i južnog pročelja nalazi se po jedan maleni prozor koji također završavaju plitkim vitičastim lukovima. U unutrašnjem prostoru objekta dominira kupola koja je bazirana na četiri trompe s motivima mukarnasa koji su „bogato obrađeni u orijentalnom stilu“.²⁴ Na samom ulazu nalaze se dva stupa s kapitelima koji su ukrašeni mukarnasom, a pripadali su nekadašnjoj džamijskoj sofi.²⁵ Nakon mletačkog osvajanja džamija Halil-hodže je pretvorena u crkvu sv. Ante. Bez obzira na kasnije nadogradnje i izmjene, elementi osmanske arhitekture su čitljivi i lako se može prepoznati da je objekt izvorno bio džamija.

²⁴Mustafa Seid Traljić, „Drniš šesnaestoga i sedamnaestoga stoljeća“, u: *Radovi Instituta Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru*, (Zadar: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Institut u Zadru, 1972.), 396.

²⁵ Karač i Žunić, *Islamska arhitektura i umjetnost u Hrvatskoj*, 50.

1.3. Džamije s četverovodnim krovom

1.3.1. Krehića džamija na Prilazu (Ženska džamija)

Na geografskom području grada Ljubuškog nemamo drvenih džamija kao što imamo na području Bosne, ali imamo nešto što je blizu tome a to su mahalske džamije i mesdžidi kao što je Ženska džamija. Kako je hercegovačka geografska regija bogata kamenom upravo se ovaj materijal najviše koristi u gradnji. U Ljubuškoj mahali Prilaz, smještenoj između Gožulja i Žabljaka, nalazi se džamija koju je uz pomoć lokalnog stanovništva sagradio hadži Sejid Mehmed Emin-efendija Krehić, sin Alijin 1864. godine. Usmena predaja kaže da je vakif započeo gradnju te otišao na hadž, nakon čega se razbolio i umro ne završivši gradnju. Podizanje džamije dovršila je njegova supruga Duda, pa je zbog tog njenog čina u narodu dobila ime Ženska džamija;²⁶ vakufnama džamije nije sačuvana pa se ne zna što je ostavljeno njeno održavanje.²⁷ Džamija je bila građena od lomljenog kamena,²⁸ imala je visoki strop i na svakom zidu po četiri na čemer građena prozora. Kako je riječ o mahalskom mesdžidu, u kojem su se obavljali samo noćni namazi, ova džamija nije posjedovala ni munaru ni minber. Svojim prostornim rješenjem dosta podsjeća na Žensku džamiju u Jajcu, ali je mala mogućnost da je jajačka džamija svojom formom utjecala na Krehića džamiju. Sličnosti između ove dvije džamije su u prostornom rješenju jer obje spadaju u tip centralnih jednodostorinih džamija bez sofa i munare. Njihova unutrašnjost je zasvedena kamenim krovom. I Ženska džamija u Jajcu i Ženska džamija u Ljubuškom izgrađene su od kombinacije bijelog i sivog kamena. A prekrivene su četverovodnim krovom, U Ljubuškoj džamiji krov je od kamena dok je u džamiji u Jajcu drveni krov. Ovakav tip džamija rijedak je u Bosni i Hercegovini samim tim uvećava vrijednost ovakvih arhitektonskih objekata. Džamija je rekonstruirana i restaurirana 2017. godine te se namaz obavio nakon 79 godina.

²⁶ Ljevaković Sumeja, „Analiza Ženskih džamija u svijetu i Bosni i Hercegovini u kontekstu novosnovanih džamija samo za žene na Zapadu“, *Novi Mualim*, br. 72, Svezak br. 18. (Sarajevo, 2017.), 28.

²⁷ Hasandedić, 111.

²⁸ Ibid

Ilustracija 8: *Krehića džamija na Prilazu - Ženska džamija*, 18. stoljeće, Ljubuški

U mahali na Prilazu postoje tri stara harema: Bala, Gornji i Donji Čulinovac u kojima se nalazilo više starih nišana.²⁹ Na krajnjoj zapadnoj periferiji Ljubuškog, ispod brda Buterovice, nalazi se stari Maksića harem, koji je zarastao u gustu šumu, a svi nišani su uništeni.³⁰

Ilustracija 9: *Krehića džamija na Prilazu - Ženska džamija*, 18. stoljeće, Ljubuški

²⁹ Ibid, 112.

³⁰ Ibid

1.3.2. Ali-bega Kapetanovića džamija u Vitini

Vitina je udaljena od Ljubuškog 7 km i nalazi se uz cestu koja jednim krakom vodi za Imotski, a drugom stranom za Vrgorac. Nalazi se uz izvor rijeke Vrioštica, i plodnog Vitinskog polja. Vitinska džamija, koja je smještena uz glavnu cestu sagrađena je 1754. godine od tesanog kamena.³¹ Krov džamije je izgrađen tako da oponaša, kupolu, ali je pokrivena crijepom. Kamena munara manjih dimenzija, sagrađena je oko pet metara sjeverno od sofe. Do ulaza u džamiju vode kamene stepenice.

Ilustracija 10: Džamija Ali-bega Kapetanovića, 17. stoljeće, Vitina pored Ljubuškog

U enterijeru se nalazi kameni minber, i mahfil u širini cijele džamije na koji se ulazi uz drvene stepenice. Kasim Gujić, piše da je ovu džamiju sagrađio Ali-beg Kapetanović prije 1856. godine, dok Muhamed Mujić smatra da je ona sagrađena u prvim godinama osmanske uprave i da je bila pod kupolom.³²

Iznad ulaznih vrata stoji ploča na kojoj piše da je 1856.godine popravljena, a ne sagrađena.³³

³¹ Hasandedić, *Muslimanska baština Bošnjaka II*, 123.

³² Gujić Kasim, *Vitina najromantičnije mjesto zapadne Hercegovine*, (Sarajevo: Napredak, Kalendar 1939.), 167.

³³ Ibid

Po konceptu prostorne organizacije, džamija Ali-bega Kapetanovića u Vitini pripada jednodimenzionalnim džamijama s otvorenim trijemom. Ova džamija svojim stilskim karakteristikama podsjeća na prethodno opisanu džamiju u Klisu. Zbog strmog terena na kojem se nalazi, ispod džamije su smještene dvije magaze u koje se pristupa s jugoistočne strane. Džamijski trijem je otvoren s tri strane, i ima cijelu visinu objekta, iako je vizualno izvedbom konstrukcije podijeljen na dva nivoa. Unutrašnja kupola džamije građena je od drveta, koja natkriva glavni molitveni prostor, a s vanjske strane je sakrivena šatorastim krovom koji se oslanja na osmokutni tambur. Kamena munara koja je smještena u zapadnom uglu harema džamije, u potpunosti odvojena od objekta džamije.³⁴ Desno od ulaza, nalaze se dvije prizemne prostorije u kojima je bio mekteb koji je sagradio isti vakif.³⁵

1.3.3. Nesuh-age Vučjakovića džamija i mekteb na gradu

Džamija "Na Gradu" (naziv Ljubuške mahale) nalazila se izvan gradskih bedema. Prema tarihu sastavljenom na arapskom jeziku i uklesanom u ploču, koji se nalazio iznad ulaznih vrata, džamija je sagrađena 1558/59. godine. Džamija Nesuh-age Vučjakovića je podignuta u sklopu tvrđavnog kompleksa Herceg Stjepana Kosača. Što nije bila rijetkost, Osmanlije u osvajanjima osvojene tvrđave rekonstruiraju i uvijek u znak zahvale Bogu podižu džamije da bi vojnici i lokalno stanovništvo moglo obavljati molitvu. Džamija je bila izgrađena od tesanog kamena vezanog krečom, a natkrivena četverostrešnim krovom pod pločom.³⁶ Džamija je imala kamenu munaru oktogonalnog plana visine oko dvanaest metara. U svojoj prošlosti više puta je popravljana zbog oštećenja izazvanih različitim nepogodama. Kod džamije Na gradu se nalazilo groblje u kojem se sahranjivalo lokalno muslimansko stanovništvo. Ovo je najstarija muslimanska nekropola ne samo u Ljubuškom nego u cijeloj okolini. Džamija je bila u upotrebi do 1929. godine, a tijekom Drugog svjetskog rata Talijani su je koristili kao magacin da bi je 1943. godine srušili.³⁷

³⁴ Komisija za očuvanje spomenika Bosne i Hercegovine, Odluka: *Graditeljska cjelina Džamija Ali-bega Kapetanovića u Vitini*, <http://old.kons.gov.ba/main.php?mod=spomenici&extra=Odluke&action=view&lang=1&id=2863>, pristupljeno (07.08.2020)

³⁵ Hasandedić, *Muslimanska baština Bošnjaka II*, 123.

³⁶ Hasandedić Hivzija, *Muslimanska baština Bošnjaka II*, (Mostar: Islamski kulturni centar Mostar, 1999.), 103.

³⁷ Ibid, 105.

Ilustracija 11: *Nesuh-age Vučjakovića džamija i mekteb na gradu, 16. stoljeće, Ljubuški*

Tarih džamije Nesuh-aga Vučjakovića najstariji je osmanski spomenik u ovom području. Uzimajući u obzir natpis i slijedeći podatke iz vakufname ovu džamiju je sagradio prije četiri stotine godina Nesuh-aga Vučjaković,³⁸ odnosno kako u tekstu vakufname stoji:

Sagradio je mesdžid, a uzvišeni Allah je naredio da se mesdžidi grade,

dobrotvor je Nesuh sin Abdulaha, dizdar, 966.godine.³⁹

³⁸ Bejtović Alija, *Ljubuški i Ljubušaci u Kačićevom Razgovoru ugodnom naroda slovinskoga*, (Sarajevo:ANUBiH, knj. 60., Odjeljenje društvenih nauka, knj. 19., 1977.), 17.

³⁹ Tekst vakufname je usaglašen s prijevodom kojeg je ponudio Milan Nosić, vidjeti: Milan Nosić, *Dvije ljubuške ploče s tekstom na arapskom jeziku*, <https://www.hkv.hr/izdvojeno/vai-prilozi/ostalo/prilozi-graana/25035-m-nosic-dvije-ljubuske-ploce-s-tekstom-na-arapskom-jeziku.html>, pristupljeno (03.08.2020.)

Ilustracija 12: *Tarih Ljubuške ploče Nesuh-aga Vučjakovića*

U kratkom razdoblju počinju se graditi kuće oko džamije što će u konačnici dovesti do nastanka mahale oko džamije. Ovaj prostor smatra se najstarijim dijelom Ljubuškog, a kuće su danas nažalost većinom ruinirane.

1.3.4. Džamija na Gožulju

Na istočnoj periferiji Ljubuškog smještena je Mahala Gožulj, koja je dobila ime po istoimenom izvoru u neposrednoj blizini. Vrelo Gožulj, poznato po čistoj i pitkoj vodi, bilo je razlogom da ovaj dio grada bude naseljen od najranije prošlosti.⁴⁰ Smatra se da je Gožuljska džamija, izgrađena prije 1843. godine, ali njen prvobitni izgled nije poznat, kao ni podatak kada je srušena.⁴¹

⁴⁰ Hasandedić, *Muslimanska baština Bošnjaka II*, 109.

⁴¹ Ibid

Prema nekim indicijama džamija je zadužbina Ahmeda sina Dahila i hadži Ahmeda sina Alije, koji su sagradili česmu na Gožuljskom izvoru nepoznate godine, o čemu svjedoči tarih iznad česme.⁴²

*Vlasnici ovog dobra i djela su Ahmed sin Dahila,
Te za Svemogućeg Allaha, hadži sin hadži Alije.*

Tarih iznad Gožuljog izvora nastalo je najvjerojatnije početkom 18. stoljeća za vrijeme ljubušskog kapetana hadži Alije, koji je najvjerojatnije bio otac dobrotvora hadži Ahmeda.⁴³ U prilog ovoj hipotezi ide i najstarije datirani nišan u džamijskom haremu iz 1731. godine, što potvrđuje tvrdnju da je džamija podignuta početkom 18. stoljeća, a ne kako se vjeruje u četvrtoj deceniji 19. stoljeća.⁴⁴

Ilustracija 13: *Tarih s Gožulja*

Zbog stradanja prethodnog objekta, sagrađena je nova džamija od tesanog kamena 1869. godine,⁴⁵ priložima muslimana Ljubuškog. Ovo saznajemo iz natpisa koja je napisana na kamenoj ploči iznad mihraba.⁴⁶ Uz lijevi zid dograđena je kamena munara oktogonalnog oblika, a poznato je da je prije toga imala drvenu munaru.

⁴² Ibid

⁴³ Hasandedić Hivzija, *Islamski spomenici i institucije u Ljubuškom i okolini*. (Sarajevo: Islamska misao, 1980.), 27- 36.

⁴⁴ Gujić Kasim, *Hrvatsko podrijetlo begovskih familija u zapadnoj Bosni i Hercegovini*, Napredak - hrvatski kulturni kalendar, (Sarajevo: Napredak, 1940.), 31.

⁴⁵ Hasandedić, *Muslimanska baština Bošnjaka II*, 109.

⁴⁶ Ibid

Ilustracija 14: Džamija na Gožulju, 17.stoljeće, Ljubuški

Nije poznato zašto je današnja kamena munara sagrađena na lijevoj strani, jer se prema tradiciji munare uvijek podižu s desne strane objekta. U dvorištu džamije ranije se nalazila manja mektebska zgrada. U mahali Gožulj, nalazilo se nekoliko starih harema a to su: harem kod džamije, Harem nad cestom, Stari harem, Jakića harem, Mahića harem i Šabića harem koji ima veliku površinu.⁴⁷ U ovim haremima se nalazilo više starih te različito dekoriranih nišana, ali nažalost veliki broj je uništen. Među očuvanim nišanima nalazi se nekoliko s fino izvedenim turbanima.⁴⁸ Na današnji izgled ovog arhitektonskog objekta utjecale su brojne prirodne nepogode, potresi, poplave iz tih razloga većinu objekta danas prekriva betonska gradnja i tek je mali dio kamena ostao u izvornom stanju.

⁴⁷ Ibid

⁴⁸ Ibid, 110.

1.3.5 Džamije Gabele

Povijesna vrela upućuju na postojanje tri džamije u osmansko vrijeme na prostoru Gabele – Ćejvan-ćehajina, Sulejmanija i Abdulvehabova. Najstarijom se smatra Ćejvan-ćehajina koju je sagradio mostarski vakif Ćejvan-ćehaj između 1554. i 1558. godine. Džamija je imala kamenu munaru⁴⁹ i mekteb što dokazuje originalna zakladnica, gdje se spominju ove dvije ustanove i određuju službenici, te potrebna sredstva za njihovo održavanje. Džamija i mekteb su srušenu u mletačkim osvajanjima Gabele početkom 18. stoljeća.⁵⁰

Po nazivu možemo zaključiti da je Sulejmaniju džamiju dao sagraditi sultan Sulejmana prije 1566. godine. Ne zna se gdje je bila smještena i kad se prestaje koristiti.⁵¹ Za džamiju imamo jedan škrt povijesni podatak u kojem stoji, da je hatib ove džamije oko 1640. godine bio Mustafa. Ostali podaci o džamiji nisu sačuvani.⁵²

Pred vratima gabelske tvrđave nalazila se džamija koju je sagradio izvjesni Abdulvehab u prvoj polovini 16. stoljeća. Objekt je najvjerojatnije srušen oko 1715. godine za vrijeme mletačkih osvajanja Gabele. Nemamo podataka da je džamija obnavljana poslije 1718. godine kada Osmanlije ponovno osvajaju Gabelu.⁵³

⁴⁹ Ibid, 135.

⁵⁰ Ibid, 136.

⁵¹ Ibid, 137.

⁵² Ibid

⁵³ Ibid

1.4. Minaret u Drnišu

Nedaleko od nekadašnje džamije Halil-hodže Drnišu nalazi se jedini sačuvani minaret iz osmanskog perioda u Hrvatskoj, a pripadao je jednoj od pet drniških džamija osmanskog razdoblja. Minaret, građen od fino klesanih kamenih blokova,⁵⁴ u donjem dijelu ima kvadratnu osnovu koja se u središnjem dijelu lagano sužava u osmerokut koji se širi u dvanaesterokutni izduženi trup koji se prelazi u šerefe minareta.⁵⁵ U unutrašnjost minareta pristupalo se iz unutrašnjosti džamije s mahfila, to jeste galerije.⁵⁶ Na osnovu likovnih prikaza može razaznaje se kako se šerefe sastojalo od malih stupova koji su međusobno bili povezani lukovima,⁵⁷ a na osnovu nacрта koji je uradio arhitekt Ivan Zdravković može se zaključiti kako su pojedini dijelovi minareta još 1952. godine popravljani.⁵⁸

Ilustracija 15: *Minaret s okolinom, 16.stoljeće, Drniš*

⁵⁴ Ibid, 55-56.

⁵⁵ Ivan Zdravković, „Džamije, minare i tvrđava u Drnišu“, u: *Prilozi za Povijest umjetnosti u Dalmaciji*, br. 10, (Split : 1957.), 198.

⁵⁶ Traljić, „Drniš šesnaestoga i sedamnaestoga stoljeća“, 396.

⁵⁷ Zdravković, „Džamije, minare i tvrđava u Drnišu“, 197.

⁵⁸ Ibid.

Ilustracija 16: *Minaret iz Drniša*

1.4.1. Pravoslavna i katolička crkva i samostan

1.4.2. Pravoslavna crkva svetog Arhanegela Mihajla i škola Ljubuški

O pravoslavnoj crkvi svetog Arhanegela Mihajla nema mnogo podataka. Najviše se o ovom objektu može saznati od Pamučina Joanikija, svećenika, književnika i prosvjetara, koji „daje šture podatke o crkvi“.⁵⁹ Prema Pamučininom pisanju, Ali-paša je poslao pismo vladici s narednim sadržajem:

“Od mene, nepobjedivog Ali-paše Rizvanbegovića, vezira hercegovačkog, pozdrav Josifu, mitropolitu hercegovačkom, a evo šta ti sada saopštavam. Pošto sam ja sada praznih šaka, to reci mostarskim hrišćanima, da mi do moga povratka iz Ljubuškog pripreme 15000 groša, a 2500 groša mome sinu Zulfu, da odmah sabirate radnike i majstore i gradite crkvu, samo ni dužu, ni širu ni višu nego što je ranije bila. Ne gubite vrijeme, da biste gradnju dovršili do zime. Ovo pismo pokažite kadiji i on zna šta je u njemu zapisano. Ostajte zdravo”.⁶⁰ U nastavku teksta Pamučina piše: ”Paša se vratio u Mostar i tog ljeta je započeta crkva. Svod je bio od kamena, i da li zbog toga što su ubrzano gradili ili što nije bilo dozvoljeno da ga podignu na veću visinu (svod nije dobio potrebne dimenzije i ostao je nepoduprt) samo se on srušio i zgnječio dva-tri čovjeka. Što je bilo moguće brže, jadni hrišćani raščistili su ga i ponovo podigli. Crkva se počela graditi 1833. godine, a dovršena je 1835. godine. Ali ovoga puta, njen svod je sveden iz drveta, a ne od.”⁶¹

⁵⁹ Šemsudin Zlatko Serdarević, „Stara pravoslavna crkva u Bjelušinama (2)“, Časopis Most, <http://www.most.ba/092/060.aspx>, pristupljeno: (05.08.2020.)

⁶⁰ Ibid

⁶¹ Ibid

Ilustracija 17: *Dijelovi crkve svetog Arhanegela Mihajla, Ljubuški*

Crkva je srušena za vrijeme agresije na Bosnu i Hercegovinu 1992. godine, a sačuvani su samo fragmenti.⁶²

1.4.3. Samostan svetog Ante Padovanskog u Ljubuškom

Franjevci su u ljubuški kraj došli početkom 15. stoljeća kada najvjerojatnije podižu crkvu i samostan posvećene svetoj Katarini. Tijekom osmanskih osvajačkih pohoda crkva i samostan su porušeni 1563. godine, a franjevci protjerani. Svoju misiju nastavljaju u Zaostrogu i Živogošću odakle komuniciraju s vjernicima u Hercegovini. Šezdesetih godina 18. stoljeća Osmanlije dopuštaju kršćanima slobodnije očitovanje vjere,⁶³ a jedno stoljeće kasnije franjevci će dobiti dopuštenje za rad i gradnju samostana u Ljubuškom.

⁶² Zbog pogoršanog stanja uzrokovanog pandemijom korona virusa bila sam spriječena dodatno istražiti pojedinosti o ovom objektu. Crkva Svetog Arhangela Mihaila je od velike važnosti za Ljubuški, jer je dokaz multikulturalizma osmanskim razdoblju, koje danas teško vidljivo.

⁶³ Zbornik *Kršni zavičaj, Humac: broj 37* (2004.), 57.

Ilustracija 18: *Samostan sv. Ante Padovanskog, 18. stoljeće, Ljubuški*

Samostan Humac sa samostanskom crkvom svetog Ante kod Ljubuškog izgrađen je oko 1876. godine u poznom osmanskim razdoblju. Crkva je jedobrodna bazilika s jednim tornjem u kojoj je sačuvan izuzetno vrijedan barokni oltar zagrebačkog skulptora Klaudiusa Kautza (floruit 18. stoljeće) koji potiče iz 1725. Vjerojatno da je oltar poklonjen ili kupljen iz neke druge crkve izvan Ljubuškog i hercegovačkog područja.

1.4.4. Samostan Makarska, Zaostrog i Živogošće

Samostan u Zaostrogu, osnovali su augustinci 1468. godine, koji je pored sakralne imao refugijalnu i fortifikacionu funkciju, a korišten je kao utvrda za sklanjanje mjesnog stanovništva.⁶⁴ Nekoliko decenija poslije na ovom lokalitetu franjevci osnivaju svoj samostan 1518. godine.

Franjevački samostan u Živogošću, osnovan je 1612. godine kao sklonište za svećenike te ostale vjerske pripadnike i prebjegli puk s područja Bosne. Naziv samostana Sveti Križ, koji se može povezati s nazivom provincije Bosne Srebrene, prvi put se spominje na saboru franjevačkog reda 1614. godine, za vrijeme gvardijana fratra Grge Marinovića (1614.–1617.).⁶⁵ Izgled prve faze crkve može se tražiti na temelju izgleda očuvanih zabiokovskih crkvice Makarske biskupije, koje su građene i posvećene u isto vrijeme kad i crkva Svetog Križa u Živogošću. Pisani dokumenti svjedoče kako su franjevački redovnici, koji su osnovali samostan Svetog Križa, naselili mjesto na kojem se već nalazila pusta kula manjih dimenzija.⁶⁶

Istočni kameni zid samostanske kule u makarskoj ukazuje na postojanje antičke piscine (cisterne) ili na ostatak obrambenog zida utvrde ranijeg razdoblja – možda u sklopu prapovijesne gradine na brdu Suzina,⁶⁷ što iziskuje dodatno istraživati kako bi se sa sigurnošću mogle iznijeti konkretnije tvrdnje. Makarska je tijekom antičkog razdoblja zauzimala izuzetan položaj, na lijepom i od vjetra zaštićenom terasastom terenu u blizini mora, uz prometnu vezu između Salone i Narone.⁶⁸ Premda škrt, vrijedan je podatak datiran u 21.5.1623. godinu da je Makarska biskupija dobila sultanov ferman kojim se dozvoljava popravak i gradnja samostana u Zaostrogu, Makarskoj i Živogošću.

⁶⁴Jurišić, „Lepantska pobjeda i Makarska krajina“, 84.

⁶⁵ Anđelko Badurina, „Samostanska arhitektura podbiovskog područja franjevačke provincije Presvetog okupitelja“, u: Zbornik radova Kačić, 25 (Split: Franjevačka provincija Presvetog Okupitelja, 1984.), 249; Bezić-Božanović „Kule u makarskom primorju“, 324.

Jurišić Franjevački samostan Zaostrog Franjevački samostan Samobor, 1981.,3; Anita Gamulin, „Utvrde Gornjeg makarskog primorja“, u: *Makarsko primorje*, 4 (Makarska: Gradski muzej Makarska 1999.), 36–37.

⁶⁶ Stjepan Zlatović, *Franovci države Presvetog Odkupitelja i hrvatski puk u Dalmaciji*, (Zagreb: Knjigotiskara i litografija C. Albrechta, 1882), 189.

⁶⁷ Ožić-Bašić, „O arhitektonskom razvitku franjevačkog samostana sv. Križa u Živogošću u XVII. i XVIII. stoljeća“, 37

⁶⁸ M. Ujdurović, „Izvori i literatura o ubikaciji antičkog naselja na prostoru Graca u Makarskom primorju, Makarsko primorje“, u: *Makarsko primorje*, 2 (Makarska: Gradski muzej Makarska, 1995), 6-8.

2. FORTIFIKACIONI OBJEKTI

2.1 Stari grad Ljubuški

Prema povijesnim podacima srednjovjekovno utvrđenje, na području Ljubuškog, poznato kao Kula Herceg Stjepana Kosače, nastalo je polovinom 15. stoljeća na brdu Buterovica. Izgrađeno je na najvećoj i najdominantnijoj koti, sa svim odlikama akropole. Osmanlije zaposjedaju utvrđenje najvjerojatnije 1463. godine, nakon čega vrše nadogradnju na zatečenom fortifikacijskom objektu. U periodu od 1477. godine Ljubuška tvrđava predstavlja granični objekt s jakom posadom kojom je zapovijedao vratar tvrđave, dizdar. Grad Ljubuški se spominje u defteru Hercegovačkog sandžaka, te se iz tog povijesnog vrela razaznaje da je od 1475. do 1477. godine Ljubuški bio nahija koji pripada Drinskom kadiluku.⁶⁹ Nakon osmanskog osvajanja biva opasan zidovima sa svih strana, a kompletan sustav obrane i prostornog rasporeda utvrđenja bio je dobro osmišljen.⁷⁰ Tijekom osmanskog perioda grad se širi prema pristupnom platou, preciznije od 1472. do 1565. godine. Tada je Pred gradom (naziv prve ljubuške mahale) izgrađeno trinaest kuća i pomoćnih objekata, te džamija koju je podigao Nesuh-aga Vučjaković. Može se kazati da se osmanske intervencije na utvrdi razvijaju u niskim horizontalnim potezima s akcentom na gradnji topovskih tabija.⁷¹ Posljednja osmanski vojnici zadržavaju se u gradu sve do 1835. godine, da bi te godine napustili grad.

2.1.1. Kula Herceg Stjepana Kosače

Najznačajniji fortifikacioni objekt Ljubuškog je kula Herceg Stjepana Kosače na kojoj se primijete ostaci tipološki različitih građevina: hambara, stražarnica, barutana, četiri čatrnje. Analizom arhitekture lako je uočljiv srednjovjekovni sloj tvrđave, te osmanska nadogradnja koju odlikuje masivna, uzdignuta i lijepo oblikovana kula-tvrđava Herceg Stjepana Kosače, koja svojom ljepotom dominira nad gradom. Kula, u narodu nazvana „Herceguša“ i ima četverokutni plan,⁷² čiji bedemi su izvedeni u jednoj fazi, a na lomovima uglova ugrađeni su

⁶⁹ Šabanović Hazim, *Bosanski pašaluk, postanak i upravna podjela*, (Sarajevo: Svjetlost, 1982.), 163.

⁷⁰ Komisija za očuvanje spomenika Bosne i Hercegovine, *Odluka: Graditeljska cjelina - Stari grad Ljubuški u Ljubuškom*, <http://old.kons.gov.ba/main.php?mod=spomenici&extra=Odluke&action=view&lang=1&id=1844> Pristupljeno (01.08.2020)

⁷¹ *Stari grad Ljubuški – Projekat konzervacije, konstruktivne sanacije i restauracije*, <https://m-kvadrat.ba/stari-grad-ljubuski-projekat-konzervacije-konstruktivne-sanacije-i-restauracije>, Pristupljeno (03.08.2020.)

⁷² Unutarnje dimenzija iznose 5,2x2,1 m, a vanjske 9,7x5 m, vidjeti: Komisija za očuvanje spomenika Bosne i Hercegovine, *Odluka: Graditeljska cjelina - Stari grad Ljubuški u Ljubuškom*.

lijepo obrađeni komadi kamena, klesanici. Po visini je zid je promjenjive debljine, s uskim ophodom u kome su ugrađene drvene grede s konstrukcijom drvene galerije za komunikaciju.⁷³

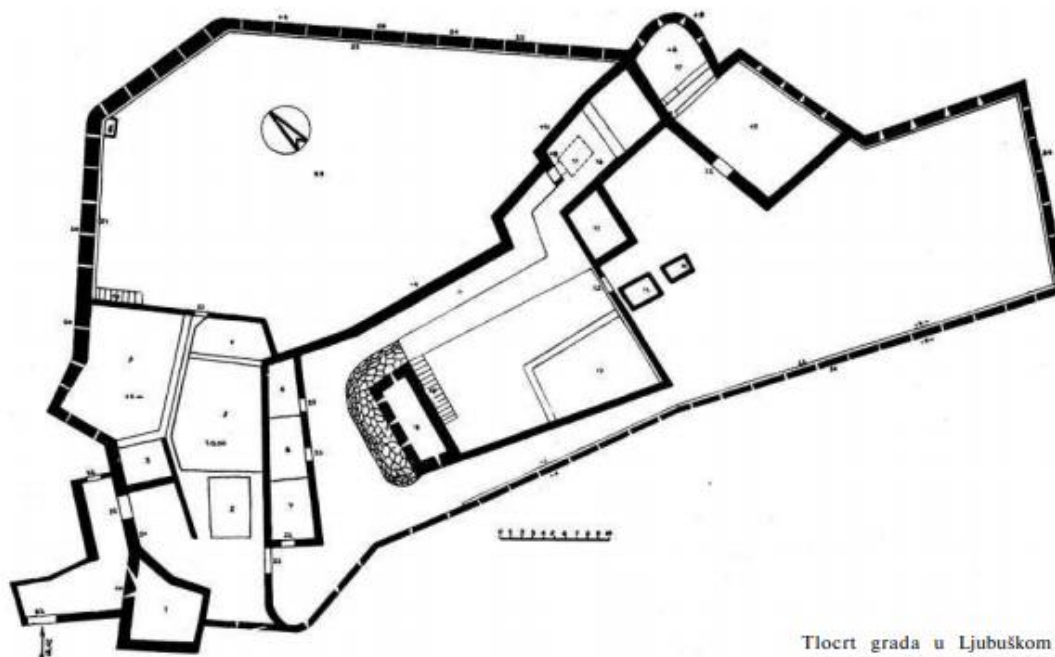

Ilustracija 19: *Kula Herceg Stjepana Kosače*, 15. stoljeće, Ljubuški

Na prsobranu su izvedena dva tipa puškarnica, manje u velikom dijelu sačuvane i veće koje su s gornje strane provaljene. Uz bedem prislonjena je veća gomila obrađenog kamena, čija funkcija nije jasno određena.⁷⁴

⁷³ Obor zauzima površinu od 907.00 m², formiraju ga bedemi i topovska tabija, vidjeti: *Projekat konzervacije, konstruktivne sanacije i restauracije*.

⁷⁴ Ibid.

Ilustracija 20: Tlocrt Starog grada Ljubuški, prema Hamdiji Kreševljakoviću i Hamdiji Kapidžiću

U neposrednoj blizini krovišta sačuvan je sjeverni zid kule, koji ima visinu oko 15 m. Bočni zidovi su dosta oštećeni, dok je južni zid porušen a uzrok je potres, prema svjedočanstvima mještana, iz 60-ih godina 20. stoljeća. U istočnom dijelu južnog zida kule nalaze se stepenice spojene s istočnim zidom obora. Prilikom potresa stepenice koje su vodile u kulu natrpane su masivnim kamenjem, koji se urušilo s južnog zida.⁷⁵

Kao što je prethodno spomenuto Osmanlije su vršile nadogradnju oko srednjovjekovnog utvrđenja, koje je strukturirano oko velike tvrđave. Ovi su zidovi izgrađeni u razdoblju između 1472. do 1565. godine, a osnova izgrađenog utvrđenja ima oblik nepravilnog višekutnika.⁷⁶ Analizom prostornog plana uviđa se da se grad sastoji iz više cjelina. U sjevernom dijelu je ulazni dio i donji obor s tabijom, na južnoj strani je gornji obor pregrađen zidom, dok je između kompleks srednjovjekovnog grada koji je zaštićen pregradnim zidom koji na istočnoj strani odvaja ovaj kompleks od donjeg obora.

⁷⁵ Oko ovog objekta su bile, sa tri slobodne strane, jedan veliki i debeli, oko 3 m, sloj sipara. Na južnoj strane kule je obor dimenzija 20x10,15 m. Ulaz u ovaj objekt bio je dimenzija 1,3 m u obor je na južnom zidu koji je djelomično porušen. Zidovi obora su debeli od 1,6 do 2 m, a na pojedinim mjestima sačuvani su od 6 do 10 m sa spoljašne i 3-4 m sa unutarnje strane. Vidjeti: Komisija za očuvanje spomenika Bosne i Hercegovine, *Odluka: Graditeljska cjelina - Stari grad Ljubuški u Ljubuškom*.

⁷⁶ U dužinu se prostire u osnovnom pravcu sjever-jug, dimenzija oko 93 m. Prosječna širina utvrđenja je u pravcu istok-zapad dimenzija oko 49,5 m. Cjelokupna površina grada iznosi oko 3.350 m². Vidjeti: Komisija za očuvanje spomenika Bosne i Hercegovine, *Odluka: Graditeljska cjelina - Stari grad Ljubuški u Ljubuškom*.

Ilustracija 21: *Kula Herceg Stjepana Kosače, 15. stoljeće, Ljubuški*

Glavna obrambena točka u gradu i dalje je ostao središnji dio, jer su jugoistočno od njega sazidane dvije masivne kule okrenute ka istoku, koje dominiraju gradom. Zapadni pročelni bedem pruža se uglavnom mirnom linijom, na nepristupačnom, kamenitom terenu. Zidovi ovog objekta danas su na pojedinim mjestima očuvani u izvornom obliku, dok su pojedini dijelovi restaurirani.⁷⁷

Gornji obor s južne strane izgrađen je na stijenama. Na sjeveroistočnoj strani obora smještene su dvije masivne kule koje pripadaju sustavu istočnog obrambenog pojasa. Zbog pristupačnijeg položaja istočne strane posvećena joj je veća pažnja pri izgradnji obrambenog sustava nego kamenitoj (krševitoj) zapadnoj strani. Četverokutna kula ima manji unutarnji prostor. U jugoistočnom dijelu ovog obora, ispod kule se nalazi građevina nepoznate namjene. Na lokalitetu su zatečene i dvije čatrnje (bunar), smještene jedna uz drugu, od kojih se danas

⁷⁷ Zidovi ovog objekta danas su na pojedinim mjestima očuvani do visine od oko 4 do 12 m. Na bedemima su bile puškarnice, od kojih su mnoge sačuvane. Vidjeti: Komisija za očuvanje spomenika Bosne i Hercegovine, *Odluka: Graditeljska cjelina - Stari grad Ljubuški u Ljubuškom.*

raspoznaje ona većih dimenzija. Južni, krajnji dio obora je jednostavan četverokutnog prostora, s pojačanim zidovima u južnoj polovini s unutarnje strane.⁷⁸

Ilustracija 22: Čatrnja na kuli Herceg Stjepana, 15. stoljeće, Ljubuški

Na sjeverozapadnom dijelu, od ulaza u grad, nalaze se ruševine džamije koju je vjerojatno podigao Nesuh-aga Vučjaković polovinom 16. stoljeća. Fasada džamije obložena je dobro klesanim kvaderima, sleganim s dosta pažnje u horizontalne redove. Tri zida su sačuvana do krova, a sjeverozapadni zid je srušen gdje se vjerojatno nalazio ulaz u džamiju (nasuprot mihrabu). Ispred ulaza je bio smješten trijem na kamenoj platformi ozidanoj suhozidom. Munara je srušena do temelja, a nalazila se uz sofe na zapadnom uglu, to jest u uglu između jugozapadnog i sjeverozapadnog zida. Ostatci kamen munare razbacani su okolo džamije.⁷⁹

⁷⁸ Četverokutna kula ima manji unutašnji prostor, sa masivnim omotačem dimenzija oko 1,9 do 2,7 m. Okrugla kula promjera je oko 3,7 m, sa debelim vanjskim zidom koji je sa vanjske strane obezbjeđen jakim nasipom. Također su se i nalazile čatrinje, jedna uz drugu, dvije čatrnje, od kojih se danas može da raspozna ona veća, dimenzija 2,7x1,9 m. Vidjeti: Komisija za očuvanje spomenika Bosne i Hercegovine, *Odluka: Graditeljska cjelina - Stari grad Ljubuški u Ljubuškom*.

⁷⁹ Oko 250 m sjeverozapadno od ulaza u grad, na parceli 2669, nalaze se ruševine džamije koju je, vjerojatno, podigao Nesuh-aga Vučjaković. Džamija je četverokutne osnove, stranica dužine od 7 m, sačuvane visine zidova iznosila je oko 4,5 m. Vidjeti: Komisija za očuvanje spomenika Bosne i Hercegovine, *Odluka: Graditeljska cjelina - Stari grad Ljubuški u Ljubuškom*.

Mihrab je jednostavne četverokutne ravne plohe s jednostavno profiliranim okvirom, smještenim na sredini jugoistočnog zida. Površina mihraba bila je obložena tankim precizno klesanim pločama slaganim u redove.

Sjeverno od mihraba u gornjem nizu nalazio se prozorski otvor koji je bio lučno zasveden. Na južnoj strani od mihraba u donjem nivou je naknadno probijen otvor kroz koji se može ući u džamiju.⁸⁰ Ovaj objekt nije obnovljen jer je došlo do neslaganja u mišljenju povjesničara, jer pojedini smatraju da je objekt prvobitno bio crkva, dok drugi smatraju da je riječ o džamiji.

2.2. Gabela (Stari i Novi grad)

Osmanlije Gabelu osvajaju oko 1490. godine koja je zbog blizine Dubrovnika dobila na značaju. Upravo zahvaljujući Dubrovčanima, koji su već prije s Osmanlijama regulirali svoje političke i trgovačke odnose, ponovno se u Gabeli otvara skela za prodaju soli i drugih proizvoda. Uz Dubrovčane, tu se pojavljuju trgovci iz Italije.⁸¹ Zbog trgovine i skele koja je donosila velike prihode, Gabela je bila ne samo obrambeni centar donje Neretve, nego i trgovački centar.⁸²

Zbog dobrog prirodnog i strateškog položaja, riječnoj komunikaciji i blizini mora, Gabela se nameće kao najznačajnije obrambeno uporište u donjoj Neretvi. Gabelski grad koji je imao mnoštvo utvrđenja duž osmansko-mletačke granice bio je dugo glavna prepreka Mlečanima i ustancima s juga. U razdoblju od 1694. do 1715. godine, Mlečani zauzimaju i vladaju Gabelom, djelomično je obnavljaju i učvršćuju jedan dio postojećih fortifikacija. Krajem 1715. godine, prije svog povlačenja, a zbog bojazni da će Gabelu ponovo osvojiti Osmanlije, Mlečani su lagumirali i spalili znatan dio utvrđenja i tornjeva u njenoj neposrednoj blizini. Poslije mira u Požarevcu 1718. godine Gabela doživljava ekonomski pad, a istovremeno gubi i svoj obrambeni značaj.⁸³

Kako navodi Hamdija Kreševljaković Gabelu su podigli Mlečani 1452. godine što ima povijesno opravdanje. Ipak o Gabelskom starom gradu postoje sigurni podaci tek od polovine

⁸⁰ Komisija za očuvanje spomenika Bosne i Hercegovine, *Odluka: Graditeljska cjelina - Stari grad Ljubuški u Ljubuškom.*

⁸¹ Zelenika Anđelko, „Spomenici mletačkog razdoblja u Gabeli“, u: *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, vol. 21, br.1, 1980., 539.

⁸² Ibid

⁸³ Komisija za očuvanje spomenika Bosne i Hercegovine, *Odluka: Arheološko područje Gabela kod Čapljine*, <http://old.kons.gov.ba/main.php?mod=spomenici&extra=Odluke&action=view&lang=1&id=1318> , pristupjeno (10.08.2020.)

16. stoljeća. Grad je smješten na manjem uzvišenju, koje svojim strateškim položajem dominira okolicom. U osnovi je višekutnik nepravilnog oblika, prilagođen terenu na kome se nalazi.⁸⁴ Zbog oblika gradnje i obliku tornjeva najvjerojatnije da je izgrađen prije osmanskih osvajanja. Najviše nas na ovu konstataciju upućuje oblik tornjeva starog grada koji ima odlike srednjovjekovne, srednjoeuropske fortifikacijske.⁸⁵ Po opisu osmanskog putopisca Evlije Čelebije obim tvrđave iznosio je pet stotina i pedeset koraka,⁸⁶ a njom je upravljao dizdar. Zbog strateškog značaja prije 1561. godine organizirana je Gabelska kapetanija.⁸⁷ Venecija je za vrijeme Bečkog rata zauzela Gabelu 1693. godine. Nastojanja Porte da ponovo dođe u posjed Gabele ostala su uzaludna. Zbog stalne bojazan da bi Osmanlije osvojile grad, Mlečani su ga srušili lagumom 1715. godine. Grad se nije više obnavljao, mada je teritorij Gabele došao 1718. godine ponovno pod osmansku vlast.⁸⁸

U blizini glavnog ulaza u Gabelski grad postoji manji pomoćni ulaz - polukružno zasveden, smješten u ojačanom bedemu, tako da taj prostor imao funkciju stražarnice koja je kontrolirala prilaz gradu i čuvanje ulaza. Stražarnica i ulaz izgrađeni su od opeke, što je najbolji dokaz da je pomoćna ulazna kapija i stražarnica također djelo Mlečana.⁸⁹ Osim glavne vanjske ulazne kapije u grad, nalazi se i unutrašnja kapija, danas u ruiniranom stanju. Zidana je lijepo klesanim kamenim pravilnim blokovima. Na tom ulazu naročito su uočljivi mletački zahvati, i to na vanjskom dijelu bedema gdje su polukružna vrata obrubljena lijepo klesanim kamenim blokovima. Na svojim sastavima blokovi su zakošeni naročitom klesarskom tehnikom.⁹⁰ Zapadni dio Velike tvrđave je veći od istočnog, odnosno Male tvrđave. Velika tvrđava, na završetcima zapadnog bedema ima po dva tornja kružne osnove, dok je treći toranj zajednički za obje tvrđave. U blizini ulaza bila je smještena kapi-kula sa zasvedenim bačvastim svodom.⁹¹

⁸⁴ Ibid

⁸⁵ Hamdija Kreševljaković i Hamdija Kapidžić, „Stari hercegovački gradovi“, u: *Naše starine*, II, (1954.), 9-22.

⁸⁶ Evlija Čelebi, *Putopis*, preveo i uredio Hazim Šabanović, (Sarajevo: Svjetlost, 1967.), 460.

⁸⁷ Ibid

⁸⁸ Kreševljaković i Kapidžić, „Stari hercegovački gradovi“, 12.

⁸⁹ Zelenika, „Spomenici mletačkog razdoblja u Gabeli“, 541.

⁹⁰ Ibid, 544; Vidjeti: Komisija za očuvanje spomenika Bosne i Hercegovine, *Odluka: Arheološko područje Gabela kod Čapljine*.

Ilustracija 23: *Stari gabelski grad*

Unutrašnji prostor velike tvrđave je ravan i tu je boravila vojna posada.⁹² Na gornjem dijelu bedema Velike kule bile su smještene puškarnice, a pored njih za obranu su korišteni topovi. Unutar bedema su vidljivi ostaci ležišta, drvenih greda, koje su nosile krovne konstrukcije prislonjenih građevina. U središnjem dijelu Male tvrđave nalazimo ostatke Sultan Fatihove (Carske) džamije, koju Mlečani nakon osvajanja 1649. godine pretvaraju u crkvu sv. Katarine (prema nekim podacima nazivala se i crkva sv. Ante). Nakon ponovnog osvajanja 1718. godine Osmanlije na njenim ruševinama ponovo podižu džamiju.⁹³

2.3. Novi grad u Gabeli

Novi grad u Gabeli izgrađen je u razdoblju između 1660. i 1665. godine, zauzimajući veći dio površine sjeverno od Starog grada s kojim stvara jednu veću obrambenu cjelinu.⁹⁴ Evlija Čelebi ovaj fortifikacijski objekt opisuje, kao već izgrađeno utvrđenje.⁹⁵ Glavni ulaz je smješten na zapadnoj strani radi bolje komunikacije s naseljem. Kroz ovaj otvor ulazilo se u polukružno zasvedenu stražarnicu. Na osnovi analogije s drugim većim osmanskim utvrđenjima ove vrste, može se zaključiti, da su pomoćni ulaz sagradili Mlečani koji su krajem 17. stoljeća zauzeli

⁹² Komisija za očuvanje spomenika Bosne i Hercegovine, *Odluka: Arheološko područje Gabela kod Čapljine*.

⁹³ Ibid

⁹⁴ Ibid

⁹⁵ Čelebi, *Putopis*, 460.

Gabelu i utvrdi dali konačni izgled dodavši joj zrakasti dio bedema što se je najbolje vidljivo korištenjem Vaubanovog sustava bastiona.⁹⁶

2.4. Đerzelezova kula

U mahali Đerlez na sjeverno-istočnoj periferji Gabele smještena je Đerezova kula. Njena osnova je krug što je rijetkost u kod ovakvih objekta. Sagrađena je od tesanog kamena u 18. stoljeću, a sagrađio ju je lokani graditelj koji je bio iz Gabele ili Mostara. Od kule je sačuvan samo zid, dok je krov potpuno srušen.⁹⁷ Iako u prvi mah kružni plan objekta jeste neuobičajen, on izgleda ima svog direktnog pretka, a to je Kula Norinska, koja se nalazi nekoliko kilometara južnije.

2.5. Livno

Osmanlije su prvi put osvojile Livno 1463. godine, ali ga ubrzo gube, jer je uslijedila protuofanziva Mađara i Mlečana. Kako se prvi put pojavljuje u defteru iz 1485. godine Hazim Šabanović smatra da je Livno moralo biti znatno prije osvojeno, negdje u sedmoj deceniji 15. stoljeća.⁹⁸ Tijekom osmanskog perioda podignut je kompleksan fortifikacijski sustav s bedemima i tabijom, a na obodu stjenovitog brda crvenice podignuto je pet kula.⁹⁹

Najznačajniji fortifiakcijski dio Livna je tvrđava koja je bila toliko da je mogla prihvatiti 600 vojnika na čelu s dizdarom.¹⁰⁰ Utvrđenje je znatno nastradalo 1686. godine provalom Stojana Jankovića, hrvatskog uskoka. Iste godine Osmanlije obnavljaju grad što se saznaje iz izvješća Điolama Kornara,¹⁰¹ generalnog mletačkog providura.¹⁰² Kao naročit izvor o kompleksu livanjske tvrđave saznajemo iz geodetske karte iz 1883. godine gdje je označen cijeli obrambeni sustav grada. Iz 1888. godine potječe opis grada, ali u njemu nisu pobrojane sve kule (vjerojatno nedostaje Čošek kula). Vjekoslav Klaić 1928. godine piše: "Grad ili tvrđava providena je s

⁹⁶ Komisija za očuvanje spomenika Bosne i Hercegovine, *Odluka: Arheološko područje Gabela kod Čapljine*.

⁹⁷ Hasandedić Hivzija, *Muslimanska baština Bošnjaka u Južnoj (Srednjoj) Hercegovini*, (Mostar: Islamski centar, 1997.), 139.

⁹⁸ Hazim Šabanović, *Bosanski pašaluk, postanak i upravna podjela*, 2. izdanje, (Sarajevo: Svjetlost, 1982.), 151.

⁹⁹ Spaho Fehim, „Livno u ranim turskim izvorima“, u: *Prilozi za orijentalnu filologiju*, vol. 32-33, (Sarajevo: Orijentalni institut u Sarajevu, 1984.), 147.

¹⁰⁰ Čelebi, *Putopis*, 138- 139.

¹⁰¹ Abbas Firduz, *Livno od najstarijih vremena do 1787*, Sarajevo: rukopis u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu, 1967.), 77.

¹⁰² Ibid

nekoliko slabih i napola razvaljenih kula, zatim bedemima, koji su također prilično već razrušeni. Tu imade i jedna stara kula, za koju govore, da, potječe još iz rimskih vremena”.¹⁰³

Sve upućuje da je stari livanjski grad utemeljen još u srednjem vijeku, a u osmanskom razdoblju prenamijenjena u džebhanu (skladište oružja).¹⁰⁴ Smatra se da je istočni dio fortifikacionog kompleksa u biti srednjovjekovno utvrđenje, tj. da su pripadali zidinama srednjovjekovnog Bistričkog grada ili grada Hlivanjskog.¹⁰⁵ Argument za datiranje ovog kompleksa u srednji vijek ide način gradnje specifičan za kraj 14. i početak 15. stoljeća. Osnova srednjovjekovnog utvrđenja je nepravilnog četverokutnog oblika prilagođenog terenu. Bedemi su prvobitno bili standardne srednjovjekovne mjere. U osmanskom razdoblju su udvostručeni. U uglu nalazila se kula okrugle osnove. Uz najduži zid smješten sa sjeverne strane džebhane, zabilježeni su tragovi i temelji četverokutne kule. Nije moguće ustanoviti gdje je bio smješten ulaz.

U Livnu se nekada nalazilo pet kula u sistemu starog grada, od kojih se sačuvala jedino Veis-kula, sagrađena u drugoj polovini 17. stoljeća. Pojedini istraživači su pogrešno interpretirali ruinirano stanje Veis-kule, smještajući je čak u rimsko razdoblje. Danas nema nikakve sumnje da ju je dao sagraditi Sejid Ahmet-paša, bosanski namjesnik, 1659. godine. Kako je naznačeno vanjski zidovi kule su u lošem stanju, a od kule prema džebhani, sagrađen je zid koji je imao namjenu da štiti prilaz gradu sa sjevera. Posljednjih decenija primjetno je rapidno urušavanje Veis-kule,¹⁰⁶ za što je najzaslužnije odsustvo neadekvatna konzervatorske intervencije.

¹⁰³ Vjekoslav Klaić, „Građa za topografiju i historiju Hlivanjske županije i grada Hlivna“, u: *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva*, nova serija IV (Zagreb, 1928.), 14.

¹⁰⁴ Komisija za očuvanje spomenika Bosne i Hercegovine, *Odluka: Historijsko područje – Stari grad u Livnu (Bistrički grad)*, <http://old.kons.gov.ba/main.php?mod=spomenici&extra=Odluke&action=view&lang=1&id=2478>, Pristupljeno (10.08.2020.)

¹⁰⁵ Ibid

¹⁰⁶ Ibid

2.6. Kula Norinska u Metkoviću

Početak 16. stoljeća ujedno je označio početak osmanske vlasti u dolini Neretve. Ovom razdoblju pripadaju tri kule koje se krajem 17. stoljeća spominju u Metkoviću. Do danas su očuvane u fragmentima kao spolije u kasnijim građevinama. Vjerojatno su građene tijekom 17. stoljeća kao stambene kule kakve se javljaju po širem dalmatinskome i neretvanskome prostoru, a uz stambenu imale su i fortifikacijsku funkciju. Kraj 17. stoljeća obilježila je smjena vlasti te se Metković nakon osmanske našao pod mletačkom upravom, sada kao granično naselje.¹⁰⁷

Ostaje upitno na koji je način malobrojno stanovništvo, kršćansko i muslimansko, obavljalo bogoslužje, budući da nema ni poznatog materijalnog traga ni spomena eventualnih sakralnih objekta. Zna se da je sultan Ahmed I fermanom od 1607. godine obnovio ahdnamu sultana Medmeda II Fatiha, kojom su franjevci provincije Bosne Srebrne bili zaštićeni, a njeno ponovno aktualiziranje početkom 17. stoljeća značilo je zaštitu redovničkog djelovanja i poboljšanja statusa Katoličke crkve. Za čitavu desnu obalu; donjoneretvanskoga kraja tada su bili zaduženi franjevci samostana Blažene Djevice Marije u Zaostrugu. Stoga vjerojatno tijekom 17. stoljeća dolazi do adaptacije ranokršćanske bazilike u susjednome selu Vid.¹⁰⁸

Najvažniji arhitektonski ostatak ovoga razdoblja je Kula Norinska, smještena na desnoj strani rijeke Neretve,¹⁰⁹ na mjestu gdje se rijeka Norin ulijeva u Neretvu. Povijesni događaji vezani za Kulu Norinsku, neraskidivo su vezani za cijelu dolinu Neretve.

Radi svoje prirodne ljepote i važnosti ovog lokaliteta, naselje koje je nastalo s druge strane Neretve nazvalo se upravo po njoj Kula Norinska, a danas je sjedište istoimene općine.¹¹⁰ Prema mišljenju Hivzije Hasandedića kula je u osmanskom fortifikacijskom sustavu bila čvrst bedem u donjoj dolini Neretve prema Gabeli i Počitelju.¹¹¹

¹⁰⁷ Volarević Ivan, *Arhitektura područja grada Metkovića : od prapovijesti do suvremenog doba* (Gradsko kulturno središte Metković, 15.11.- 6.12.2016.) (Metković: Pečat, 2016.), 13-14.

¹⁰⁸ Ibid, 13.

¹⁰⁹ "Svakom putniku koji putuje magistralom od Metkovića prema Opuzenu i obratno, pažnju će privući jedna velika, tvrdo građena kula koja je smještena neposredno uz lijevu obalu Neretve, desetak metara udaljeno od ceste. Nju vide i putnici koji suprotnom stranom putuju željeznicom od Metkovića do Ploča i obratno. Poznata je pod imenom Norinska kula jer se nalazi u Neretvljanskom polju gdje se u Neretvu, između Metkovića i Kule Norinske, ulijeva potok Norin kao njen desni pritok. Kula se nalazi spram željezničke stanice Kule Norinske koja je po mjestu Norinu (staroj Noroni) i ovoj kuli dobila svoje ime.", vidjeti: Hasandedić, *Muslimanska baština Bošnjaka u Južnoj (Srednjoj) Hercegovini*, 181.

¹¹⁰ Program ukupnog razvoja – Kula Norinska 2016.-2020, <https://kulanorinska.hr/wp-content/uploads/2016/03/Kula-Norinska-PUR.pdf>, pristupljeno (13.06.2020.)

¹¹¹ Hasandedić, *Muslimanska baština Bošnjaka u Južnoj (Srednjoj) Hercegovini*, 181.

Ilustracija 24: *Kula Norinska*, 17.stoljeće, Metković

Smatra se da je kulu na početku, osmanske vladavine oko 1500. godine sagradio Kodža Mustafa paša Ušćuplija¹¹² kao dio obrambenog sustava na rijeci Neretvi, koji su činili: Čitluk, današnja Gabela i Počitelj. Čini se važnim spomenuti da je Metković jedno vrijeme zbog svog strateškog položaja imao status kapetanije. Kula je više puta stradava tijekom mletačko-osmanskih ratova krajem 17. stoljeća, a u jednom od mletačkih napada biva minirana što je najvjerojatnije razlog njenog današnjeg stanja. Mora se dodati da su nakon 17. stoljeća vršene intervencije i dogradnje koje se primijete u promjeni stila i gradnje.

Nekada je imala više etaža, s vratima prema rijeci i pomičnim mostom, te pristanište za lađe. Građena je od opeke obloženim klesanim kamenom.¹¹³ Norinska kula je kružnog plana s profilacijom,¹¹⁴ što odlikuje mletačku fortifikacijsku baroknu arhitekturu 17. stoljeća.¹¹⁵

¹¹² Ćiro Truhleka, *Tursko-slavjenski spomenici dubrovačke arhive*, (Sarajevo: Zemaljska štamparija, 1911.), 450-451.

¹¹³ Program ukupnog razvoja – Kula Norinska 2016.-2020

¹¹⁴ Ivan Volarević, *Arhitektura područja grada Metkovića : od prapovijesti do suvremenog doba* (Gradsko kulturno središte Metković, 15.11.- 6.12.2016.) (Metković: Pečat, 2016.), 13-14.

¹¹⁵ Ibid

Najupečatljiviji opis ove kule dao je Evlija Čelebi, osmanski putopisac, koji je ovuda putovao 1665. godine:

“To je ogromna kula na sedam spratova, poput Galate Kule u Stambolu, a čvrsta kao da ju je gradio Šedadad. Ima malu kapiju, koja se otvara prema sjeveru. Stepenicama se silazi niz litice u rijeku. Kapija se zatvara svaku noć, a most preko prokopa je uklesan u liticu, izvlače pomoću točkova i prislanjaju ga uz bedem kule. Na sve četiri strane stoje topovi kao ježevi. Ratnici koji se u njoj nalaze su tu zatvoreni i ne mogu nikuda izaći. U pristaništu (liman) dan-noć stoje tri potpuno spremne galije (ferkata). Vojnici koji nisu na smjeni ukrcavaju se na njih svako jutro i večer i idu u pljačku.

Kad smo mi tamo došli, meni su, siromahu, spremili jednu sobu i rekli: Mi idemo na sreću Evlije-age u četovanje. Te naoružane gazije sjedoše zatim uz islamski ratni poklič na tri galije (fregata), te za tren oka zaploviše i isčezoše.

Razgledajući grad iznutra i spolja, zatekla me ikindija. Tada ugledasmo da oni dolaze s jednom galijom (fregata), punom s ostrva Apulije, čiji su barjaci spušteni na konopce. U njoj je bilo dvadeset zarobljenika. Osim toga bila je krcata solju, vunom, čohom, platnom, biberom, zendžefiliom (đumbirom) i raznim drugim stvarima i robom. Kad je (lađa) prispjela, ispaljena je salva iz topova i pušaka i priređeno slavlje.¹¹⁶

¹¹⁶ Čelebi, *Putopis*, 458.

Ilustracija 25: *Kula Norinska*, 17. stoljeće, Metković

2.7. Makarska

Područje Makarskog primorja, podudarno Makarskoj biskupiji, nalazilo se pod mletačkom upravom sve do 1498. godine kada dolazi pod vlast Osmanlija.¹¹⁷ Nakon zauzimanja Makarske Osmanlije su od naselja načinili kasabu, a sve upućuje da su Osmanlije već na samom početku 16. stoljeća proglasili Makarsku nahijom i trgovištem na moru. To je uvjetovalo bržu izgradnju naselja u obliku utvrde s bedemima visokih kula, te je arhitektonskim intervencijama plan Makarske poprimio oblik trokuta.¹¹⁸

Postojanje predosmanske, fortifikacije još uvijek je otvoreno pitanje, na koje do sada nije došlo do usuglašenih mišljenja znanstvenika, ali se analogijom s drugim osmanskim utverdama i naseljima može pretpostaviti da su se Osmanlije “naslonile” na postojeću fortifikaciju. Prvi vjerodostojan prikaz Makarske je onaj mletačkog kartografa Giovannia Francesca Camocija iz 1572. godine.¹¹⁹

¹¹⁷ Karlo Jurišić, „Lepantska pobjeda i Makarska krajina“, u: *Lepantska bitka : udio hrvatskih pomoraca u Lepantskoj bitki 1571. godine*, (Zadar: Institut Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, 1974), 86-.88.

¹¹⁸ Nevenka Božanić-Bezić, „Kule u Makarskom primorju“, u: *Zbornik znanstvenog savjetovanja o Makarskoj i Makarskom primorju*, ur. Ravlić. J., (Makarska, 1969.), 36-42.

¹¹⁹ Marinko Tomašević, „Zidine grada i položaj muslimanskog groblja u osmanskoj Makarskoj 16.-17- stoljeća“, u: *Makarsko primorje* 10, (Makarska: Gradski muzej, 2012), 73.

Premda su povijesna vrela koja govore o osmanskome naslijeđu Makarske škarta, sačuvan je vrijedan podatak da je naredbom Porte 1568. godine gradnja zidina povjerena Mimaruru Hajrudinu. Carskom naredbom (*hukum*) iz spomenute godine, koja je upućena hercegovačkom sandžakbegu i mimarbaši, zapovjedbno je da odmah u Makarsku pošalju Hajrudina, kako bi sagradio tvrđavu.¹²⁰ Nadalje se u istom dokumentu navodi da je spomenuti arhitekt sagradio most u Mostaru (*Stari most*); ovo otkriva želju osmanske vlasti da što dulje bude prisutna na području Makarske, jer angažira prvorazredne neimare. Ukoliko se uspoređi godina završetka gradnje mosta 1566. i dokument iz 1568. godine o slanju Mimara Hajrudina u Makarsku, pretpostavlja se da je vrlo vjerojatno Hajrudin već djelovao u primorju, a da je Portina naredba pristigla naknadno. Sudeći prema vještini i brzini gradnje mosta posve je moguće da su Makarske utvrde i podignute iste godine kada je izdana naredba, osobito što je u njoj izričito naglašena, hitnoća radova. U drugoj naredbi od istog datuma upućenoj hercegovačkom sandžakbegu i mostarskom kadiji, naređeno im je da pošalju u Makarsku potreban broj radnika koji će tamo raditi na izgradnji kula i tvrđave.¹²¹

O postojanju fortifikacije u Makarskoj znamo iz podatka datiranog u 1613. godinu u kojem se kazuje da postoji samo jedna kula. Povijesno vrelo ne otkriva o kojoj kuli je riječ, Eminovoj ili samostanskoj kuli. Osmanske zidine najviše su nastradale 1646. godine, to jeste tijekom Kandijskog rata (1645.-1669.). Naslijeđe Osmanlija na ovom području teško je čitljivo, a najbolje očuvani svjedok vremena je Eminova kula¹²² koja je uspjela da se odupre zubu vremena.

Pored navedenih zidina u Makarskoj, Osmanlije su podizale obrambene kule i u okolnim mjestima te uz litice Biokova, a dolazilo je i do fortifikacije pojedinih pećina.¹²³ Ove utvrde građene su po sličnome nacrtu kao one u Makarskoj imaju četverokutni tlocrt s jednakim stranicama, visine su od jednog do tri kata, na svakom katu imaju više puškarnica, a na najvišem katu su se nalazili manji prozori.¹²⁴ Gradilo se sitnijim kamenom, a uglovi su bili pojačani s

¹²⁰ Andrej Andrejević, „Neimar Hajrudin i njegov rad u Hercegovini“, u: Časopis Hercegovina, 7-8, (Mostar: 1990.), 39-51.

¹²¹ Hasandedić, *Muslimanska baština Bošnjaka II*, 87.

¹²² Marinko Tomašević, *Vodič kroz kulturnu baštinu : Makarska i Makarsko Primorje, Biokovo i Zabiokovlje, Omiško - rogoznički i Neretvansko - stonski prostor*, 2.izdanje (Makarska: Gradski muzej, 2015) , 7.

¹²³ Neven Jović, „Makarsko primorje u razdoblju osmanske uprave“, u: Rostra , br .7 , (2016.), 116.

¹²⁴ Ovakav stil fortifikacione arhitekture biće uočljiv u drugim gradovima i mjestima poput Ljubuškog, Vitine, Gabela i sl.

većim kamenim blokovima. Na nekima se nalazio prsobran, dok su svi katovi osim prvog kamenog, bili na drvenim gredama.¹²⁵

Zatečeno franjevačko svećenstvo nastavlja djelovati na ovim područjima što je potvrđeno s dva dokumenta - odlukom Pašmanskog sabora iz 1464. godine i bulom pape Pavla II.¹²⁶ Prema Hivziji Hasandediću “u Makarskoj je za Osmanske uprave sjedilo više emina, nazira i raznih službenika koji su (...) vršili pregled samostana, i davali fratrima dozvole za opravak i dogradnju crkava i kuća u kojima stanuju (...).”¹²⁷ Relativno povoljan položaj katoličkog pučanstva osvjedočen je sultanskim fermanom iz svibnja 1623. godine kojim se dozvoljava popravak i gradnja samostana u Zaostrogu, Makarskoj i Lužibabi (Živogošću).¹²⁸

2.7.1. Utvrda Vrtar

Nedaleko od Makarske nalazi se utvrda Vrtar koja je smještena na brdašcu Gradina, između sela Vrtar i Rastočići. Pretpostavlja se da je Vrtar nastao krajem 14. ili početkom 15. stoljeća. U povelji bosanskog plemića Juraja Vojsalića iz 1434. godine selo Vrtar se prvi put spominje, a smatra se da je bio sjedište vojvoda iz obitelji Vlatkovića koji mu daju ime Vrtar.¹²⁹ Zanimljivo je da se Vrtar navodi u tri povelje hercega Stjepana Vukčića Kosače u korespondenciji s Dubrovnikom, ali i u drugim srednjovjekovnim dokumentima.¹³⁰

¹²⁵ Božanić-Bezić, „Kule u Makarskom primorju“, 318-319.

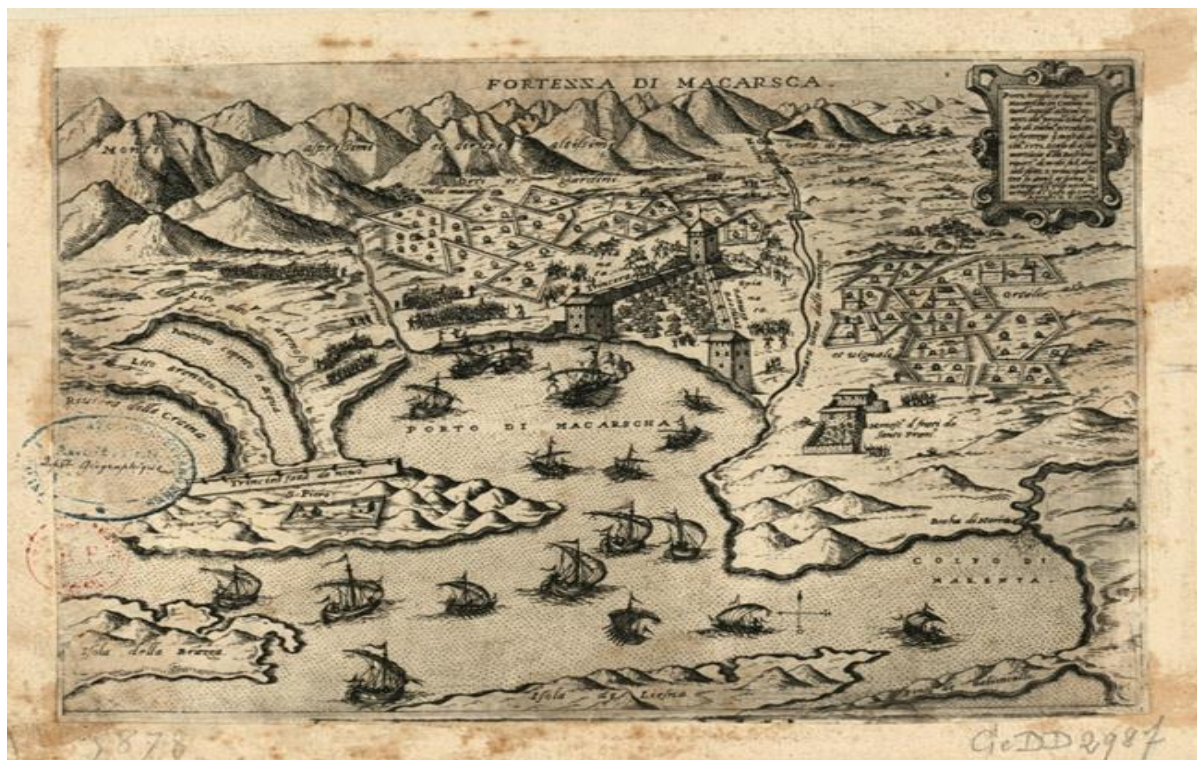
¹²⁶ Dina Ožić-Bašić, „O arhitektonskom razvitku franjevačkog samostana sv. Križa u Živogošću u XVII. i XVIII. stoljeća“, u: *Croatia, Crisitiana periodica* (Split, 2008), 35-60.

¹²⁷ Hasandedić, *Muslimanska baština Bošnjaka II*, 87.

¹²⁸ Jurišić, „Lepantska pobjeda i Makarska krajina“, 107. Sulejman Bajraktarević, „Jedan značajni turski dokument o pobuni u Makarskoj, g. 1621.“, u: *Zbornik Hist. Inst. JAZU*, sv. 2. (Zagreb: 1959), 384.

¹²⁹ Tomašević, *Vodič kroz kulturnu baštinu : Makarska i Makarsko Primorje, Biokovo i Zabiokovlje, Omiško - rogoznički i Neretvansko - stonski prostor*, 7.

¹³⁰ Ibid

Ilustracija 26: G.F. Camoci, *Fortessa di Macarsca*, 15.stoljeće

U osvajačkom naletu Osmanlija utvrda biva srušena kao odmazda za gubitke koje su Osmanlijama zadali Vlatkovići u Hercegovini i Krajini. Nije poznato da li su Osmanlije naknadno vršile izmjene i nadogradnju, ali se analogijom s drugim utverdama može pretpostaviti da su intervencije postojale. Posljednju veću nadogradnju na ovom lokalitetu izvršila talijanska vojska u Drugom svjetskom ratu.

2.7.2. Harem

Na području Makarske nalazilo se muslimansko groblje, harem. Lokalitet harema se spominje u osmanskom dokumentu iz 1615. godine, pronađenom u makarskom samostanu. Navedeni dokument je iznimno važan, jer se u njemu eksplicitno navodi muslimansko groblje - prema dokumentu harem se nalazio na granici obradivog zemljišta između sela Kotišina i Makar.¹³¹

U istome vrelu spomenut je toponim Spile, koji bi se mogao koristiti za približno ubiciranje ukopišta. Lokacija koja bi mogla biti vezana uz ovaj toponim jest predio potoka Vrutka na mjestu Trakačama. Naime, taj toponim je sačuvan na predjelu Trakača i u katastarskom zapisu iz 1835. godine kao dio zapadnijeg Polja, a označava usjeke u sedimentnim stijenama uz potok koji se ulijeva u more na Marineti.¹³²

Ilustracija 27: Položaj pronađenih muslimanskih grobova u Makarskoj

¹³¹ Tomašević, *Vodič kroz kulturnu baštinu : Makarska i Makarsko Primorje, Biokovo i Zabiokovlje, Omiško - rogoznički i Neretvansko - stonski prostor*, 80-81.

¹³² Marinko Tomašević, „Arheološka topografija priobalnih Drašnica i Igrane do kasnog srednjeg vijeka i razmatranja o kontinuitetu lokaliteta“, u: *Makarsko primorje*, 10 (Makarska: Muzej Makarska, 2012.), 82-83.

2.8. Kule u Podaci, Gradcu i Drveniku

Objekt kule u Podaci datira se u 17. stoljeće, to jeste u vrijeme Kandijskog rata. Najvjerojatnije da su je podigli Mlečani u obrani protiv Osmanlija, koji su kulu 15. rujna 1666. godine na čelu s bosanskim pašom preuzeli od lokalnih hajduka. Slavlje Osmanlija nije dugo potrajalo jer su bili poraženi od strane mletačke mornarice usidrene u Gradcu. Mlečani su kulu srušili, tako da informacije o njenom izgledu imamo iz kartografskog prikaza koji je izradio mletački inženjer Giuseppe Santini.

Na njoj je osim kule u Gradcu prikazana i kula Čisli (najvjerojatnije Podace). Kako saznajemo iz povijesnih izvora, tijekom osvajanja kula u Podaci je oštećena, a na prikazu je označena kao „Torre di Podaz“.¹³³

Ilustracija 28: *Kula u Podaci, 17.stoljeće*

Prikazana kula posjeduje pokos u prizemlju, a vijencem je odvojena od gornjega dijela kule s kruništem manjih dimenzija na konzolama. Podzid, koji je sačuvan do danas, nije prikazan, što upućuje na to da je Santini kule prikazivao shematski, bez uvida u stvarno stanje. Podačka kula je sazidana nejednakim redovima klesanoga kamena. Ima nepravilan tlocrt s horizontalnim sjevernim zidom i izraženim uglovima, a gradnja u podnožju s obrambenim zidom ima

¹³³ Jović, „Makarsko primorje u razdoblju osmansku uprave“, 11.

polukružni tlocrt, koji se očito prilagodio konfiguraciji terena.¹³⁴ Ovakav tlocrt kule je sačuvan na kuli u Drveniku, a vjerojatno je sličan oblik imala i kula u Gradcu. Na sjevernom zidu kule u Podaci sačuvan je i breteš, obrambeni arhitektonski element, smješten u središte pročelja. On je služio za izlivanje užarenih tekućina poput ulja, olova i sličnog, po napadačima. Vrata sa sjeverne strane, ujedno i jedini ulaz, bila su manjih dimenzija, a njihovoj obrani služile su puškarnice u njihovoj razini kao i manji četvrtasti otvor iznad njih. Upitnim ostaje izgled krova i visina kule.¹³⁵

¹³⁴ Anita Gamulin, „Kula u Podaci“, u: *Makarsko primorje*, 27, (Makarska: Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske, 2012.), 95.

¹³⁵ Ibid

2.9. Kula Jankovića

Kula Jankovića prepoznata je kao spomenik kulture prve kategorije,¹³⁶ nalazi se selu Islam Grčki. Ova kula prepoznaje se kao najzapadniji fragment osmanske arhitekture ne samo u Hrvatskoj, nego općenito (premda se osmanske strukture teško razaznaju ispod kasnijih nadogradnji).¹³⁷ Predosmansko sela Tršćane i Kačina Gorica od kojih se formira Islam Grčki najvjerojatnije ulaze u sastav Osmanskog carstva između 1571. i 1577. godine. Na zatečenim srednjovjekovnim strukturama Osmanlije su sagradile fortifikaciju. Izgubljeni teritorij Mlečani uspijevaju povratiti u 17. stoljeću, gdje se posebno istakao uskok Stojan Janković, koji za nagradu dobiva na upravljanje ovo područje. Kako bi osigurao i utvrdio svoje posjede Janković na mjestu nekadašnje osmanske utvrde u Islamu Grčkom gradi danas poznatu Kulu Jankovića. Objekt smještena je na brdu iznad Ravnih Kotara. Izvan zidova, ali i dalje kao dio kompleksa, nalazi se srednjovjekovna romanička crkva.

Ilustracija 29: *Kula Islam Grčki (kula Jankovića), 16. stoljeće*

¹³⁶ Ibid

¹³⁷ Vlašić, *Tragovi Osmanske kulture u Hrvatskoj*, 130.

3. FORTIFIKACIONI STAMBENI OBJEKTI

3.1. Lalića kula s dvorima

U Ljubuškom je u osmanskome razdoblju bilo sedam kula koje su se nalazile u sedam ljubuških mahala, a sve su bile građene na dva kata. Kule su bile u posjedu istaknutih porodica: Lalići, Mahići, Bećirovići, Muminagići, Adikovići, Ljijine i Piperi – jedina očuvana je Lalića kula,¹³⁸ koja je prošla kroz proces renoviranja i restauriranja.¹³⁹ Kule porodica Muminagić, Adiković, Ljijine i Piperi su nažalost u ruševnom stanju.¹⁴⁰

Graditeljska cjelina Lalića kula s dvorima u Ljubuškom smještena je na brda Buturovica, na jugoistočnoj padini u mahali danas poznatoj pod nazivom “Mostarska vrata” (na istočnoj periferiji grada Ljubuški, a s južne strane starog puta prema Starom gradu Ljubuškom). Lalića kula imala je staju i kovačnicom u podrumu, kuću kuhaču i kuću za poslugu. Ova cjelina ograđena je avlijskim zidovima, na kojima su primjetna oštećenja. Kompleksu pripadaju i dva objekta koja se nalaze izvan zidina, zapadno i sjeverno od kuće za poslugu.¹⁴¹

Kula je smještena u velikoj mjeri izvan avlijskog zida, kao i kuća za stanovanje sa stajom i kovačnicom. Jugozapadno od kule nalazi se kuća za poslugu i kuća za stanovanje. Ostaci ova dva objekta su oštećeni i nalaze se na terenu koji nije pristupačan.¹⁴² Na avlijskom zidu uz rub ulaznih vrata u cjelinu imamo, uklesan tarih datiran 1774. godinu.

¹³⁸ Kreševljaković Hamdija, *Kule i odžaci*, (Sarajevo: Naše starine II Zavod za zaštitu spomenika, 1954.), 80.

¹³⁹ Ibid

¹⁴⁰ Ibid

¹⁴¹ Komisija za očuvanje spomenika Bosne i Hercegovine, *Odluka: Graditeljska cjelina – Lalića kula sa dvorima u Ljubuškom*, http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=3294, pristupljeno (01.08.2020.)

¹⁴² Ibid

Ilustracija 30: *Lalića Kula*, 17.stoljeće, Mostarska vrata, Ljubuški

Lalića kula je imala dvojnu namjenu, stambenu i fortifikacijsku odnosno za kulu se može reći da je to „polutvrđeni dvorac feudalca i, po svoj prilici, izdanak stambene kulture srednjeg vijeka“.¹⁴³ Ulazna vrata u kulu jednostavno su ukrašena kamenim okvirom s dva vertikalna stuba i lunetom s reljefnim ukrasima topuza, sablje dimiskije i male puške.¹⁴⁴

¹⁴³ Bejtić Alija., „Spomenici osmanlijske arhitekture u Bosni i Hercegovini“, u: *Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom*, III-IV, (Sarajevo: Veselin Masleša. 1953.), 280.

¹⁴⁴ Dimenzije objekta iznose 9.50 x 9.50m, vidjeti: Kreševljaković., *Kule i odžaci*, 71.

Ilustracija 31: *Kula Lalića Ljubuški*, prikaz cjelovitog objekta

Kula je građena od lomljenog kamena i krečnjaka u krečnom malteru s povezanim tesanicima, na uglovima objekta. Međukatne konstrukcije su od hrastovih koje su i danas u dobrom stanju. Kuća u neposrednoj blizini kule imala je stambenu funkciju sa stajom i kovačnicom u podrumu.¹⁴⁵ Uz kulu je bila smještena kuhača-kuhinja, jednostavni prostorni objekt.¹⁴⁶ Jugozapadno od kuće kuhače bila je kuća za posluđu,¹⁴⁷ a njoj je bila smještena i čatrnja.

Iako su kule građene diljem Bosne i Hercegovine, najveći broj ih je sačuvan na rubnom području između Hercegovine, Dalmacije, dubrovačkog kraja i Crne Gore. Jedina uporeda studija kula i odžaka Hercegovine je rijetko dostupna monografska skica Saliha Rajkovića – *Kule i odžaci u Hercegovini: Stambeno-fortifikacioni objekti : naučnoistraživački projekat*.¹⁴⁸

¹⁴⁵ Komisija za očuvanje spomenika Bosne i Hercegovine, *Odluka: Graditeljska cjelina – Lalića kula sa dvorima u Ljubuškom*

¹⁴⁶ Uz kulu je bila smještena kuhača-kuhinja – jednodimenzionalna, prostorija čije dimenzije iznose 4.50x5.50m, vidjeti: Komisija za očuvanje spomenika Bosne i Hercegovine, *Odluka: Graditeljska cjelina – Lalića kula sa dvorima u Ljubuškom*

¹⁴⁷ Kuća za posluđu bila je smještena jugozapadno od zida kuće kuhače. Imala je jedan kat i podrum njene dimenzije iznose 7.50 x 4.50m, vidjeti: Komisija za očuvanje spomenika Bosne i Hercegovine, *Odluka: Graditeljska cjelina – Lalića kula sa dvorima u Ljubuškom*

¹⁴⁸ Salih Rajković, *Kule i odžaci u Hercegovini. Stambeno-fortifikacioni objekti : naučnoistraživački projekat*. (Sarajevo, Zavod za zaštitu spomenika kulture, prirodnih znamenitosti i rijetkosti BiH, 1982).

Cijeli kompleks Kapetanovića kule ograđen je visokim zidovima, koji su dobro očuvani. Kula je pravouganog plana i ima sve arhitektonske odlike fortifikacijskog objekta.¹⁵² Na gornjem katu s vanjske strane nalaze se prsobrani ili mašikule, namijenjene za obranu ili izlijevanje zagrijanog ulja na napadače,¹⁵³ a u ostatku kule su postavljene puškarnice. U neposrednoj blizini kule je predstavlja jedinstveni primjer muslimanske stambene kuće.¹⁵⁴ Imao je dva kata, u kojima su bile smještene 22 sobe i 11 hamamdžika (sobne banje). Hodnici dvorca bili su ukrašeni obojanim rezbarijama od cerovine, sobe šišetima,¹⁵⁵ a čini se da su najbogatije bile dekorirane divanhane dvorca.

Ilustracija 33: *Kapetanića kula s dvorcem*, privatna zbirka

Na istočnom i sjeverno-istočnom dijelu kompleksa su dvije kule, namjerno ukopane u zemlju.¹⁵⁶ Zbog narodnog predanja da je u zidovima jedne od kula skriveno blago, kula je oštećena u nekoliko navrata od strane tragača za zlatom. Ovo je uzrokom ispucalih zidova, te postoji prijetnja da će se cijela kula srušiti ako se ne izvrši saniranje zidova kule.¹⁵⁷

¹⁵² Ibid, 12.

¹⁵³ Ibid

¹⁵⁴ Ibid

¹⁵⁵ Ibid

¹⁵⁶ Ibid

¹⁵⁷ Ibid

Ilustracija 34: Kapetanića kula s dvorcem, *privatna zbirka*

Ilustracija 35: Kapetanića kula s dvorcem, *privatna zbirka*

4. TRGOVAČKI OBJEKTI

4.1. Maškovića Han u Vrani

Vrana je malo selo u sjevernoj Dalmaciji, smješteno nekoliko kilometara od Jadranske obale.¹⁵⁸ Najprije je pripadala Kliškom sandžaku, potom Ličkom, a zatim sandžaku Krka.¹⁵⁹ Nakon zauzimanja osmanska vojska je obnovila utvrdu koja je postojala još od srednjeg vijeka.

U našim krajevima kao i diljem Osmanskog Carstva uz važne ceste građeni su karavansaraji, konačišta prilagođena za smještaj konja i robe, često izdržavana iz sredstava nekog vakufa, dok su u svakom većem mjestu postojali i privatni hanovi po strukturi gradnje arhitekture nisu se bitno razlikovali, ali s obavezom plaćanja boravka.¹⁶⁰ Jedan takav han sagrađen je nasuprot Vranske tvrđave od strane Jusuf-paše Maškovića, koji je bio vjerojatno bio porijeklom iz Vrane a obnašao je funkciju visokog dostojanstvenika na sultanovom dvoru i vrhovnog admirala osmanske flote.¹⁶¹ Gradnja hana započela je 1644. godine i predstavlja jedan od najboljih primjera osmanskih kamenih hanova na Balkanu. Pretpostavlja se da je Mašković han zamislio kao svoju rezidencija i ljetnikovac nakon završetka službovanja sultanu. Jusuf-paša Mašković 1645. godine odlazi sa 60.000 ratnika na pohod osvajanje Krete (plemenitost koju je iskazao prema zarobljenim mletačkim vojnicima i građanima uzdiže ga među najuzornije ratnike svih vremena).¹⁶² Nedugo potom gubi mu se trag u povijesnim dokumentima. Najvjerojatnije da ga je zadesila iznenadna smrt što se u konačnici odrazilo i na gradnju hana koji ostaje nedovršen.

Objekt je zamišljen kao raskošna građevina koja bi imala svu potrebnu udobnost, uključujući banju, hamam.¹⁶³ Na gradnji objekta radilo je preko 500 radnika dnevno, a uložena su velika financijska sredstva.¹⁶⁴ Kako objekt nije zaživio kao han tijekom osmanskog razdoblja teško je kazati namjenu pojedinih objekta, ali se prema tlocrtu da zaključiti da je trebao imati dvojaku ulogu – hana i rezidencijalnog objekta. Kako se Vrana u nalazila u blizini mletačkih teritorija nije čudno što han ima odlike fortifikacione arhitekture. Posebno su vrijedni pažnje arhitektonski elementi osmanskog prelomljenog luka, i zasigurno među najljepšim na prostoru

¹⁵⁸ Ibid

¹⁵⁹ Vlašić, *Tragovi Osmanske arhitekture u Hrvatskoj*, 129

¹⁶⁰ Karač i Žunić, *Islamska arhitektura i umjetnost u Hrvatskoj*, 69.

¹⁶¹ Maškovića han : Heritage hotel, <https://www.maskovicahan.hr/hr/o-nama/povijest>, pristupljeno (01.09.2020.)

¹⁶² Ibid

¹⁶³ Ibid

¹⁶⁴ Ibid

Dalmacije i jugozapadne Hercegovine. Kompleksnost objekta i prefinjenost arhitektonske dekoracije otvaraju mogućnost da se za arhitektom ovog zdanja traga u Istanbulu.

Ilustracija 36: *Maškovića han u Vrani*, 16. stoljeće

5. OBJEKTI ZA VODU I NA VODI

5.1. Česma na Klisu

Izvan Kliške tvrđave, u klancu između Grebena i Klisa, nalazi se česma koja po načinu gradnje jasno govori da je nastala u isto vrijeme kada i džamija. Česmu karakterizira zasvedeni kameni trijem, po čemu se izdvaja iz niza drugih česama osmanskog doba u ovim krajevima.¹⁶⁵ U zasvedenom trijemu nalaze se tri plitke niše, a iz svake izbija lula za vodu. Iznad tih niša je kameni, jednostavno profilirani vijenac, a iznad njega uokvirena kamena ravna površina ploča bez ikakva natpisa.¹⁶⁶ Spoljni luk trijema građen je od kamena u pravilno tesanim komadima, kao i pod unutrašnjosti trijema.¹⁶⁷ Prema svojoj tipologiji ova česma prepoznaje se kao „mihrab česma“ i predstavlja najzapadniji primjerak svoje vrste.

Ilustracija 37: Česma na Klisu, 16. stoljeće

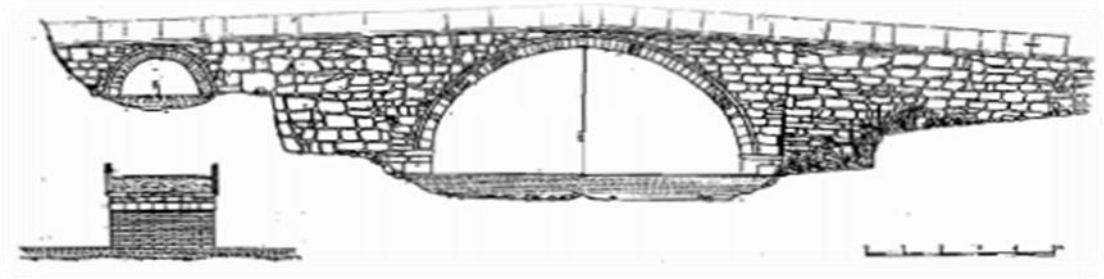
¹⁶⁵ Ibid,

¹⁶⁶ Ibid

¹⁶⁷ Ibid

5.2. Most na Dumanu u Livnu

Na rijeci Bistrici nalazi se skladno sagrađen kameni most od precizno tesanog kamena krečnjaka.¹⁶⁸ Najvjerojatnije da je podignut koncem 17. stoljeća, jer po arhitektonskim karakteristikama može se zaključiti da je nastao u osmansko doba. Premda skroman po dimenzijama most plijeni svojom likovnošću koja se mora zahvaliti presvođavanjem rijeke u jednom luku.

Ilustracija 38: *Most na Dumanu, 17. stoljeće, Livno*

¹⁶⁸ Čelić Džemal i Mehmed Mujezinović, *Stari mostovi u Bosni i Hercegovini*, (Sarajevo: Sarajevo publishing, 1998.), 309.

ZAKLJUČAK

Osmansko arhitektonsko naslijeđe Jugozapadne Hercegovine, dalmatinskog zaleđa i Dalmacije bilo je predmetom pisanja i istraživanja nekoliko znamenitih istraživača starije generacije poput Hamdije Kreševljakovića, Hamdije Kapidžića, Hivzije Hasandedića, Seida M. Traljića, odnosno autora našeg doba Zlatka Karača, Anđelka Vlašića, te Alena Žunića. Svaki od spomenutih je dao naročit doprinos razumijevanju osmanske arhitekture i njenom prepoznavanju u slojevitom naslijeđu spomenutog kraja. Iako se na prvi pogled čini da je ovo zatvoreno pitanje i da se nema što dodati, naprotiv ovim radom se ukazalo da je osmansku arhitekturu ovog područja nužno iznova istraživati.

Prije svega, pregledi osmanske arhitekture u Bosni i Hercegovini i osmanske arhitekture u Hrvatskoj suvremenu političku granicu razumiju kao kulturološku barijeru, što ima za posljedicu nekontekstualiziranje osmanskog arhitektonskog naslijeđa. Istraživanjem i predočenim u ovom radu primijeti se da su zapadno od Neretve najznačajnija dva grada osmanskog perioda Livno i Ljubuški, koji postaju centri regije. Ovo je najočiglednije na džamijama Livna, koje nakon Sarajeva ima najveći broj potkupolnih džamija u Bosni i Hercegovini. Komparacijom s drugim dijelovima prostora, koji je u fokusu ovog rada, jasno je da je osmanska arhitektonska djelatnost u Livnu, a potom u Ljubuškom dosegla svoj puni cvat. Nažalost na prostoru dalmatinskog zaleđa i Dalmacije nisu se očuvale džamije u svom izvornom obliku, što onemogućuje detaljniju komparativnu analizu. Pored tipologije, ovaj prostor povezuje djelovanje istih majstora što potvrđuje dolazak graditelja iz Mostara u Livno, kao i iz Mostara u Makarsku. Dolazak čuvenog graditelja Starog Mosta Mimara Hajrudina u Makarsku i to po sultanskom naređenju ide u prilog ovim tvrdnjama. Moglo bi se kazati da je estetika u zapadne krajeve dospijevala poput morskog vala – Istanbul, Mostar, Livno, Makarska. Cijeli ovaj region manjka drvenom građom što je rezultiralo odsustvom džamija s drvenom munarom, tako specifičnih za osmansko naslijeđe Bosne i Hercegovine. Osim zajedničke estetike ovaj prostor upravo je objedinilo korištenje istog materijala i načina njegove uporabe u gradnji, a riječ je dakako o kamenu.

Jugozapadna Hercegovina, dalmatinsko zaleđe i Dalmacija tijekom osmanskog razdoblja nalazili su se na granici s mletačkim posjedima, zbog čega su nerijetko bili na udaru uskoka i Mletaka. S ciljem bolje obrane i učvršćivanja teritorija na cijelom ovom prostoru podižu se naročiti fortifikacioni objekti – kule, koji su u biti nastavak srednjovjekovne predosmanske

arhitekture. Raširenost kula i njihova brojnost najbolji je ukazatelj zajedničkog arhitektonskog života i moglo bi se kazati da je fortifikaciona arhitektura glavno obilježje cijele ove jugoistočne regije.

Prepoznavanje osmanskog arhitektonskog naslijeđa na području Jugozapadne Hercegovine bilo je lakše, jer je bez većih intervencija sačuvao izvorni oblik. Čitanje osmanskog naslijeđa na području Dalmacije i dalmatinskog zaleđa bilo je kompleksnije, zbog višeslojnosti arhitektonskih (kulturnih) slojeva. Tu se prepoznaju predosmanski srednjovjekovni sloj, osmanski, potom mletački-novovjekovni. Predosmanski sloj je najuočljiviji po odlikama gotičke fortifikacijske arhitekture, a postosmanski mletački sloj po baroknim arhitektonskim elementima.

Prvotna zamisao je bila da rad bude podijeljen na dva glavna poglavlja Jugozapadna Hercegovina, te dalmatinsko zaleđe i Dalmacija. Od ovog koncepta se odustalo jer je bilo uvjetovano suvremenom političkom konstelacijom o čemu je pisano u uvodu rada. Uvid u osmansku arhitekturu predstavljen je „putovanjem“ kroz gradove regije i čini se da bolje korespondira s težnjom da se predoči arhitektonska homogenost prostora.

Ovaj rad je mali doprinos jednom velikom naslijeđu koji do sada nije promatran na ovaj način, a smatram da bez obzira na suvremene političke okolnosti i podjeljenost naslijeđa između dvije države njega treba promatrati u povijesnom kontekstu, jer se tek tada uviđa bogatstvo te baštine.

POPIS VIZUALNE GRAĐE

Ilustracija 1: <i>Džamija na Žabljaku</i> (fotografija Lamija Hadžalić).....	9
Ilustracija 2: <i>Unutrašnje dvorište džamije na Gožulju i detalj na prozoru</i> (fotografija Lamija Hadžalić).....	10
Ilustracija 3: <i>Detalj na prozoru Žabljačke džamije</i> , (fotografija Lamija Hadžalić).....	11
Ilustracija 4: <i>Džamija Hadži Ahmeta Dukatarara</i> (Fotografija preuzeta s stranice: https://akos.ba/simbol-hlivna-dzamija-hadzi-ahmeda-dukatarara/)	13
Ilustracija 5: <i>Džamija na Klisu</i> (Zdravković, Arh. Ivan, Izbor građe za proučavanje spomenika islamske arhitekture u Jugoslaviji, Beograd, 1964.).....	14
Ilustracija 6: <i>Džamija na Klisu</i> (Fotografija preuzeta s stranice: https://www.facebook.com/531093593632557/photos/pcb.1973088106099758/1973087816099787/?type=3&theater).....	16
Ilustracija 7: <i>Džamija Halil Hodže</i> (Fotografija preuzeta s stranice: https://www.facebook.com/531093593632557/photos/pcb.1973088106099758/1973087816099787/?97u&theater).....	16
Ilustracija 8: <i>Krehića džamija na Prilazu (Ženska džamija)</i> (fotografija Lamija Hadžalić).....	19
Ilustracija 9: <i>Krehića džamija na Prilazu (Ženska džamija)</i> (fotografija Lamija Hadžalić).....	19
Ilustracija 10: <i>Džamija Ali bega Kapetanovića Vitina pored Ljubuškog</i> (foografija Lamija Hadžalić).....	20

Ilustracija 11: <i>Nesuh-age Vučjakovića džamija i mekteb na gradu</i> , (fotografija Lamija Hadžalić).....	22
Ilustracija 12: <i>Tarih na Gožulju</i>	
(Fotografija preuzeta sa stranice: : https://www.hkv.hr/izdvojeno/vai-prilozi/ostalo/prilozi-graana/25035-m-nosic-dvije-ljubuske-ploce-s-tekstom-na-arapskom-jeziku.html)	23
Ilustracija 13: <i>Tarih Ljubuške ploče</i> (Fotografija preuzeta sa stranice: https://www.hkv.hr/izdvojeno/vai-prilozi/ostalo/prilozi-graana/25035-m-nosic-dvije-ljubuske-ploce-s-tekstom-na-arapskom-jeziku.html)	24
Ilustracija 14: <i>Džamija na Gožulju</i> (fotografija Lamija Hadžalić).....	25
Ilustracija 15: <i>Minaret s okolinom</i> (Izvor: Konzervatorski odjel u Splitu, Inv. br. 3958, snimio Davor Domančić, 2., 1957.).....	27
Ilustracija 16: <i>Minaret s okolinom</i> (Izvor: Konzervatorski odjel u Splitu, Inv. br. 3958, snimio Davor Domančić, 2., 1957.).....	28
Ilustracija 17: <i>Dijelovi crkve svetog Arhanegela Mihajla Ljubuški</i>	
(Fotografija preuzeta s stranice: http://www.most.ba/092/060.aspx)	30
Ilustracija 18: <i>Samostan Ante Padovanskog Ljubuški</i> (fotografija Lamija Hadžalić).....	31
Ilustracija 19: <i>Kula Herceg Stjepana Kosače</i>	
(foografija Lamija Hadžalić).....	34
Ilustracija 20: (tlocrt prema Hamdiji Kreševljakoviću i Hamdiji Kapidžiću, <i>Stari hercegovački gradovi</i> , (Sarajevo: Naše starine II, Zavod za zaštitu spomenika kulture BiH, 1954.).....	35
Ilustracija 21: <i>Kula Herceg Stjepana Kosače</i> (fotografija Lamija Hadžalić).....	36
Ilustracija 22: <i>Čatrnja na kuli Herceg Stjepana</i> (fotografija Lamija Hadžalić).....	37
Ilustracija 23: <i>Zelenika, Anđelko Spomenici mletačkog razdoblja u Gabeli Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji vol21,br1 1980.).....</i>	41

Ilustracija 24: <i>Kula Norinska</i>	
(Hivzija Hasandedića Muslimanska baština bošnjaka u Južnoj(Srednjoj) Hercegovini Mostar:Islamskicentar1997.).....	44
Ilustracija 25: <i>Kula Noriska</i> (Fotografija preuzeta sa stranice : https://kulanorinska.hr/?p=3003).....	45
Ilustracija 26: <i>Cannocijev prikaz Makarske, 1572.godina</i>	
(Fotografija dostupna na URL: http://catalogue.bnf.fr/ark:/12148/cb40671351x).....	49
Ilustracija 27: <i>Položaj pronađenih muslimanskih grobova u Makarskoj</i> (Fotografija preuzeta s stranice: http://mega-media.hr/kad-lado-od-graba-spoji-hareme-kupreski-i-biokovski/	50
Ilustracija 28: <i>Kula u Podaci</i>	
(Fotografija preuzeta sa stranice: http://static.panoramio.com/photos/large/17729179.jpg)....	51
Ilustracija 29: <i>Jankovića Islam Grčki</i>	
(Preuzeto s stranice: https://www.cms.hr/hr/meduetnicki-odnosi-i-interkulturalizam/kula-stojana-jankovica-krhka-arhitektura-meduetnickih-odnosa).....	53
Ilustracija 30: <i>Lalića kula Mostarska vrata Ljubuški</i> (fotografija Lamija Hadžalić).....	53
Ilustracija 31: <i>Kula Lalića Ljubuški prikaz cjelovitog objekta</i> (fotografija Lamija Hadžalić).....	55
Ilustracija 32: <i>Arhitektonski nacrt Kapetanovića kule privatna zbirka</i>	56
Ilustracija 33: <i>Arhitektonski nacrt Kapetanovića kule privatna zbirka</i>	57
Ilustracija 34: <i>Kapetanića Kula s dvorcem privatna zbirka</i>	59
Ilustracija 35: <i>Kapetanića Kula s dvorcem privatna zbirka</i>	59
Ilustracija 36: <i>Maškovića Han u Vrani</i>	
Fotografija preuzeta s stranice: https://www.maskovicahan.hr/hr/o-nama/povijest	61
Ilustracija 37: <i>Česma na Klisu</i>	
Fotografija preuzeta sa stranice: https://www.klis.hr/glasnik01-web.pdf	62

Ilustracija 38: *Most na Dumanu u Livnu* (Čelić, Džemal Stari mostovi u Bosni i Hercegovini, Sarajevo publishing 1998.).....63

BIBLIOGRAFIJA

1. Andrejević Andrej, Neimar Hajrudin i njegov rad u Hercegovini, (Mostar: Časopis Hercegovina, vol.7-8, 1990.)
2. Bajraktarević Sulejman, Jedan značajni turski dokument o pobuni u Makarskoj, (Zagreb: Zbornik Hist. Inst. JAZU, sv. 2.,1959.)
3. Barjaktarević Sulejman, Turski dokumenti franjevačkih samostana u Živogošću i Makarskoj, (Makarska: Zbornik Historijskog instituta JAZU, Zagreb 1986.)
4. Bejtić Alija, Spomenici osmanlijske arhitekture u Bosni i Hercegovini, (Sarajevo: Veselin Masleša. Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom, III-IV, 1953.)
5. Bejtić Alija, Ljubuški i Ljubušaci u Kačićevom Razgovoru ugodnom naroda slovinskoga, (Sarajevo: ANUBiH, knj. 60., Odjeljenje društvenih nauka, knj. 19., 1977.)
6. Božanić-Bezić Nevenka, Kule u Makarskom primorju, (Makarska: Zbornik znanstvenog savjetovanja o Makarskoj i Makarskom primorju, ur. Ravlić , 1969.)
7. Časopis „Hercegovina časopis za kulturnoi historijsko naslijeđe“ (Mostar : izdanje 11-12, 2000.)
8. Čelić Džemal, Stari mostovi u Bosni i Hercegovini, (Sarjevo: Sarajevo publishing 1998.)
9. Truhleka Ćiro, Tursko-slajvenski spomenici dubrovačke arhive, (Sarajevo: Zemaljska štamparija, 1911.)
10. Evlija Čelebija, Putopis, preveo Hazim Šabanović, (Sarajevo: Svijetlost, 1967.)
11. Firduz Abbas, Livno od najstarijih vremena do 1787, (Sarajevo:Rukopis u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu, 1967.)
12. Gamulin, Anita. Kula u Podaci, Makarsko primorje, Makarska: Godišnjak zaštite spomenika kulture 10. 2012.)
13. Garelić Tomislav. Obilazak Rašćana u svrhu daljnjeg etnografskog istraživanja, Makarsko primorje, 3.,(Makarska: Gradski muzej Makarska, 1997.)
14. Gujić Kasim, Vitina najromantičnije mjesto zapadne Hercegovine, (Sarajevo:Napredak, Kalendar, 1939.)
15. Gujić Kasim, Hrvatsko podrijetlo begovskih familija u zapadnoj Bosni i Hercegovini, (Sarajevo:Napredak - hrvatski kulturni kalendar, 31., Napredak, 1940.)

16. Hasandedić Hivzija, Muslimanska baština Bosnjaka II, (Mostar: Islamski kulturni centar , 1999.)
17. Hasandedić Hivzija, Muslimanska baština bošnjaka u Južnoj (Srednjoj) Hercegovini (Mostar: Islamski centar Mostar 1997.)
18. Hasandedić Hivzija, Skraćeni prijevod Nesuh- age Vučijakovića vakufname zakladnice, (Mostar: Časopis Hercegovina 1999.)
19. Istorija Kapetanića kule s dvorcem, u Vitini kod Ljubuškog, (Mostar: Zavod za zaštitu spomenika i kulture, 1969.)
20. Jović Neven, Makarsko primorje u doba Osmansku uprave, (Zadar: Sveučilište u Zadru 2016.)
21. Jurin Starčević Kornelija, Osmanski Drniš: popisni defteri, narativna vrela i arheološki ostatci kao izvori za (re)interpretaciju osmanske historije u današnjoj Dalmaciji, (Zagreb: Prilozi za orijentalnu filologiju, vol. 64, 2012.)
22. Jurišić Karlo, Katolička crkva na biokovsko-neretvanskom području u doba turske vladavine, (Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 1972.)
23. Jurišić, Karlo. Lepantska pobjeda i Makarska krajina, u: Lepantska bitka : udio hrvatskih pomoraca u Lepantskoj bitki 1571. godine, (Zadar: Institut Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, 1974.)
24. Kapetanović, Mehmed i V. Ćorović, Mehmed (Sarajevo : Nada vol.11, 1986.)
25. Karač Zlatko; Žunić, Alen, Islamska arhitektura i umjetnost u Hrvatskoj : osmanska i suvremena baština = Ottoman and contemporary heritage, (Zagreb: Arhitektonski fakultet Sveučilišta, 2018.)
26. Kordić Zvonko, Nahije Imotski i Ljubuški u defteru iz 1585. godine, (Imotski: Imotski zbornik, sv. 2.1994.)
27. Kreševljaković, Hamdija. Izabrana djela , (Sarajevo: Svijetlost, 1991.)
28. Kreševljaković Hamdija i Kapidžić Hamdija, Stari hercegovački gradovi, (Sarajevo: Naše starine II, Zavod za zaštitu spomenika kulture BiH, 1954.)
29. Kužić Krešimir, Sudbina kršćanskih i islamskih bogomolja na prosotru Dalmatinske zagore od 1415. do 1717. godine“, U: Zagora između stočarsko-ratarske tradicije te procesa litoralizacije i globalizacije, ur. Mate Matas i Josip Faričić, (Split: Kulturni sabor Zagore : Matica hrvatska, 2011.)
30. Ljevaković Sumeja, Analiza Ženskih džamija u svijetu i Bosni i Hercegovini u kontekstu novosnovanih džamija samo za žene na Zapadu, (Sarjevo: Novi Mualim,br 72, Svezak br18. 2017.)

31. Pinjuh, Dijana Osnivanje sudbenih jedinica (kadiluka) u Imotskom i Ljubuškom, (Sarjevo: Prilozi,42, 2013.)
32. Redžić Husref, Islamska umjetnost, (Beograd: Izdavački zavod Jugoslavije, 1982.)
33. Soldo Josip Ante, Sudbina franjevačkog samostana u Živogošću u vrijeme francuske uprave, (Split: Zbornik radova Kačić, 25., Franjevačka provincija Presvetog Otkupitelja, 1993.)
34. Šabanović Hazim, Bosanski pašaluk, postanak i upravna podjela, (Sarjevo:Svjetlost, 1982.)
35. Šehić Zijad, Tepić, Ibrahim Povijesni atlas Bosne i Hercegovine, (Sarajevo: Svijetlost, 2002.)
36. Tomasović Marinko, Zidine grada i položaj muslimanskog groblja u osmanskoj Makarskoj 16.-17- stoljeća, (Makarska: Makarsko primorje, 10, 2012.)
37. Tomasović Marinko, Arheološka topografija priobalnih Drašnica i Igrane do kasnog srednjeg vijeka i razmatranja o kontinuitetu lokaliteta MP,10, (Makarska: Makarsko primorje, 2012.
38. Tomašević Marinko Vodič Vodič kroz kulturnu baštinu : Makarska i Makarsko Primorje, Biokovo i Zabiokovlje, Omiško - rogoznički i Neretvansko - stonski prostor, 2.izdanje (Makarska: Gradski muzej, 2015.)
39. Traljić Seid Mustafa, Drniš šesnaestoga i sedamnaestoga stoljeća, (Zadar: Radovi Instituta Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Institut u Zadru, 1972.)
40. Volarević Ivan, Arhitektura područja grada Metkovića :od prapovijesti do suvremenog doba: (Gradsko kulturno središte Metković, 15.11.- 6.12.2016.) (Metković: Pečat, 2016.)
41. Urlić Vjekoslav,Kameni spomenici stare crkve Sv. Jurja u Drašnicama, Makarsko primorje, (Makarska: Gradski muzej Makarska, 2006.)
42. Veritas - Glasnik sv. Antuna Padovanskoga, (Zagreb:Sveti Duh,2009.)
43. Vlašić Anđelko, Tragovi Osmanske kulture u Hrvatskoj, (Zagreb: Kaptan Yayicilik/ Denziler Kitabevi, 2015.),
44. Vodič Vodič kroz kulturnu baštinu : Makarska i Makarsko Primorje, Biokovo i Zabiokovlje, Omiško - rogoznički i Neretvansko - stonski prostor, (Makarska: Gradski muzej, 2 izdanje, 2015.)
45. Zbornik Kršni zavičaj broj 37, (Ljubuški: Humac, 2004.)
46. Zbornik radova Kačić , (Split:Franjevačka provincija Presvetog Okupitelja, 1979.)

47. Zdravković Ivan, Izbor građe za proučavanje spomenika islamske arhitekture u Jugoslaviji, (Beograd: Jugoslovenski institut za zaštitu spomenika kulture, 1964.)
48. Zdravković Ivan M., Džamije minaret i tvrđava u Drnišu, (Split: Prilozi za Povijest umjetnosti u Dalmaciji, br. 10, 1957.)
49. Zelenika Anđelko Spomenici mletačkog razdoblja u Gabeli (Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji vol.21,br.1 1980.)
50. Zlatović Stipan, Franovci države Presvetog Otkupitelja i hrvatski puk u Dalmaciji, (Zagreb: Knjigotiskara i litografija C. Albrechta, 1882.)
51. Žarković Bratul, (Brist, 1572 – Sućuraj, 1645), život – djelo – vrijeme, (Sućuraj: Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Sućurju 24. lipnja 1995., Franjevačka provincija Presvetog Otkupitelja, 1999.)

Ovaj rad je nastao u otežanim uslovima, jer pisan uslijed pandemije Covid-19.

INTERNET IZVORI:

1. Komisija za očuvanje spomenika Bosne i Hercegovine

<http://old.kons.gov.ba/main.php?mod=spomenici&extra=Odluke&action=view&lang=1&id=1844> Pristupljeno (01.08.2020)

2. Časopis ‘‘m-Kvadrat’’ prestižni je časopis o građevinarstvu i arhitekturi

<https://m-kvadrat.ba/stari-grad-ljubuski-projekat-konzervacije-konstruktivne-sanacije-i-restauracije/>

Pristupljeno (03.08.2020)

3. Portal Hrvatskog kulturnog vijeća

<https://www.hkv.hr/izdvojeno/vai-prilozi/ostalo/prilozi-graana/25035-m-nosic-dvije-ljubuske-ploce-s-tekstom-na-arapskom-jeziku.html>

Pristupljeno (03.08.2020)

4. Časopis Most

<http://www.most.ba/092/060.aspx>

Pristupljeno(05.08.2020.)

5. Komisija za očuvanje spomenika Bosne i Hercegovine

<http://old.kons.gov.ba/main.php?mod=spomenici&extra=Odluke&action=view&lang=1&id=2863> Pristupljeno (07.08.2020)

6. Komisija za očuvanje spomenika Bosne i Hercegovine

http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=3294

Pristupljeno (01.08.2020.)

7. Komisija za očuvanje spomenika Bosne i Hercegovine

<http://old.kons.gov.ba/main.php?mod=spomenici&extra=Odluke&action=view&lang=1&id=1318> Pristupljeno (10.08.2020.)

8. Komisija za očuvanje spomenika Bosne i Hercegovine
<http://old.kons.gov.ba/main.php?mod=spomenici&extra=Odluke&action=view&lang=1&id=2478> Pristupljeno (10.08.2020.)
9. Husref Redžić Konzervatorski restauratorski radovi na džamiji u Livnu
<https://fmks.gov.ba/download/zzs/ns10/007.pdf> Pristupljeno (12.08.2020.)
10. Maškovića Han u Vrani <https://www.maskovicahan.hr/hr/o-nama/povijest> Pristupljeno (01.09.2020.)